

Erdős Zoltán

Olvasmányműveltség és érveléstechnika

Váradai Mátyás olvasmányai Erdélyben és Németalföldön

Egy-egy jeles személyiség olvasmányműveltségét általában könyvjegyzékek, possessorbejegyzések alapján szokták rekonstruálni.¹ Ehhez kiválóan alkalmasnak bizonyultak a forrásadottságok – hogy csak protestáns értelmiségieket említsünk – többek közt Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály,² Szatmárnémeti Mihály³ és Debreceni Ember Pál,⁴ nyugat-dunántúli protestáns lelkészek,⁵ illetve németalföldi peregrinusok⁶ esetében. Az ő érdeklődésük, szellemi horizontjuk könyvbeszerzéseikről készült jegyzékek vagy hagyatéki leltárak alapján sejlik fel.

Ezekhez az eredményekhez csatlakozik a jelen dolgozat Váradai Mátyás olvasmányműveltségének elemzésével, bár módszertana egészen más. A kiindulópontot nem a Váradai által birtokolt könyvek jegyzéke, hanem az általa feltehetően olvasott művek lajstroma jelenti, amelyet egyetlen teológiai művének lapszéli hivatkozásaiból tudunk összeállítani.⁷ Mivel a művet még diákként, németalföldi

¹ A jegyzékszerű források jellemzőihez, forráskritikájához: FARKAS Gábor Farkas, *A 16–17. századi polgári könyvtárak típusai = Magyar Könyvszemle*, 108(1992), 103–108; MADAS Edit, MONOK István, *A könyvkultúra Magyarországon*, Bp., Balassi, 1998, 99–107.

² OLÁH Róbert, *Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály könyves műveltsége*, Sárospatak, Hernád, 2022 (Hit és Kultúra, 7).

³ CSORBA Dávid, Szathmárnémeti Mihály kolozsvári esperes könyves műveltsége = *Hagyomány – Identitás – Történelem 2019*, szerk. Kiss Réka, Lányi Gábor, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, 2020 (Reformáció Öröksége, 3/1) 55–70.

⁴ CSORBA Dávid, *Debreceni Ember Pál könyves műveltsége*, Debrecen, Hernád, 2018 (Nemzet, Egyház, Művelődés, IX).

⁵ ZVARA Edina, *Nyugat-dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában*, Szeged, Bp., Szegedi Tudományegyetem, *Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány*, 2013 (A Kárpát-medence Korájújkori Könyvtárai, IX).

⁶ MONOK, István, *The Readings of Hungarian Students during their Studies in the Netherlands in the Early Modern Period = Peregrinus sum: Studies in History of Hungarian–Dutch Cultural Relations in Honour of Ferenc Postma on the Occasion of his 70th Birthday*, eds. Gosker, Margriet, Monok, István, Bp., Amsterdam, 2015, 93–120.

⁷ A hivatkozások elemzése általában csak kiegészíti a jegyzékszerű források alapján levont következtetéseket. Czeglédi István és Tolnai F. István itáliai olvasmányait hivatkozásaik alapján rekonstruálta: CSORBA Dávid, *Tancredustól Diodatiig, Kálvinista értelmiségiek itáliai olvasmányai a kora újkorban = Szörényi László honlapja, Köszöntő írások a 70. születésnapra*, 2015. <https://iti.abtk.hu/hu/szorenyi-laszlo-honlapja/koszonto-irasok-a-70-szuletesnapra>, 3–4; Tofeus Mihály olvas-

tanulmányai során adta ki, elemzése így apró adalékokkal a peregrináció- és kapcsolattörténethez is hozzájárul,⁸ láthatóvá téve, hogy a szerző vélhetően milyen művekhez jutott hozzá külföldi stúdiumai idején. A hivatkozások rendszere egyúttal bepillantást enged Váradi sajátos munkamódszerébe is, hiszen az idézetek és említések jellege, pontossága utal arra, hogy mely műveket vett kézbe a szöveg megírásakor, melyeket idézett emlékezetből, és adott esetben milyen utalásokat vett át más munkák hivatkozásaiból.

Váradi Mátyásra legalább két ok miatt esett a választás. Egyrészt eleve nem sok hallgató rukkolt elő még peregrinációja alatt önálló könyvvel (bár a fordítások nem voltak ritkák). Amely művek hasonló körülmények között születtek, azok hivatkozásaiban is szinte kizárólag bibliai textusokat (mint Pápai Páriz Imre *Keskeny út* című művében), vagy egy nagyon speciális terület, szűk diskurzus irodalmait találjuk (ahogyan Miskolci Csulyak Gáspár *Angliai independentismus* című munkájában), ismét más szövegek pedig (mint Técsi Joó Miklós imádságoskönyve) műfaji okokból nem alkalmasak ilyen vizsgálatra. Másrészt Váradi azért is kiváló alany, mert bár orvostudományból a doktori fokozatig vitte, teológusként sokkal inkább a derékhadat képviselte: munkájának gondolatisága, érvanyaga alig mutat eredeti vonásokat, az általa hivatkozott irodalom a lelkészi átlagműveltségre vet fényt.

A peregrinus Váradi

Váradi Mátyás⁹ 1638-ban született a marosszéki Sóváradon. Az alighanem Marosvásárhelyt megkezdett tanulmányait Kolozsvárott, Apáczai Csere János keze alatt folytatta. 1659 októberében – azaz alig húszéves korában – Apáczai rábízta

mányműveltségéhez szolgáltatott adatokat a jegyzetapparátusának elemzése: OLÁH 2022, i. m. 149–150; Debreceni Ember Pál könyvtárának rekonstrukcióját is hasonló módon nyert adatok segítették: CSORBA 2018, i. m. 111–114. Az Apáti Madár Miklós omniáriumból származó adatok használatára ld. OLÁH Róbert, *Egy református lelkész könyves műveltsége, Apáti Madár Miklós olvasmányai, I–II = Magyar Könyvszemle*, 129(2013), 145–164, 322–335.

⁸ A peregrinációkutatás eredményeire és feladataira legújabban: SZABÓ András, *A kora újkori magyar és erdélyi peregrináció kutatásának lehetőségei és korlátai = Peregrináció és erudíció, Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére*, szerk. Bogdándi Zsolt, Lupescu Makó Mária, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020, 415–422; SZÖGI László, *A magyarországi és erdélyi peregrinációkutatás eredményei az elmúlt másfél évtizedben = Peregrináció és erudíció, Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére*, szerk. Bogdándi Zsolt, Lupescu Makó Mária, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020, 453–463.

⁹ Váradi Mátyás életútját korábbi, hézagos és részben téves közlések adatait kiegészítve és helyreigazítva Herepei János mutatta be legrészletesebben. BOD Péter, *Magyar Athenas*, h. n., 1766, 320–321; HERPEI János, *Apáczai és kortársai*, Szeged, Bp., 1966 (Adattár, II), 622–627; SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XIV, Bp., Hornyánszky Viktor, 1914, 868–869; WESZPRÉMI István, *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza, Második száz, második rész*, Bp., Medicina, 1968, 848–853; ZOVÁNYI Jenő, *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. Ladányi Sándor, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 673.

a 'rudimenta' osztály tanítását, és bár mestere hamarosan elhunyt, ő feltehetően továbbra is itt taníthatott, talán már a felsőbb osztályokban.

1665 nyarának végén Béli Pál Belső-Szolnok vármegyei főispán, háromszéki főkirálybíró támogatásával kezdte meg külföldi tanulmányait:¹⁰ a németalföldi peregrináció virágkorában a legnépszerűbb itteni egyetemeket választotta, ahol teológiai és orvosi tanulmányokat folytathatott.¹¹ Az év novemberében a leideni egyetemre iratkozott be (Dési Mártonnal és Sárpataki Mihállyal együtt), 1666 tavaszán pedig Utrechtben immatrikulált. Itt Andreas Essenius teológiai professzor (1618–1677) elnöklete alatt a fogadalmakról,¹² Philippus Matthaëus orvos (1641–1690) elnöklete alatt pedig a himlőről és a kanyaróról disputált,¹³ és üdvözlő verseket írt diáktársai, Kabai Bodor Gellért, Teremi P. István és Liszkai P. András disputációihoz.¹⁴ 1668 januárjában már a franekeri egyetemen találjuk, a következő év júliusában itt is szerzett orvostudományi oklevelet. A tüdővészről szóló disputációját¹⁵ elnöklő professzor nélkül, a rektor jelenlétében tartott nyilvános gyűlésen mutatta be. Ezután néhány hónapig még alighanem Németalföldön maradt, legalábbis a Leidenben tanuló Felvinczi Sándor 1669 novemberében tartott disputációját neki is ajánlotta.¹⁶

Hazatérte után,¹⁷ 1671-ben kézdivásárhelyi lelkész lett (érdekes, hogy itteni elődje, Tolnai Fabricius István szintén orvostudományi fokozattal rendelkezett), a következő évben a kézdi egyházmegye esperessé választotta.¹⁸ Lelkeszi szolgálata mellett orvosi tudását is igénybe vették: 1677-ben egykori patrónusa, az ekkor már fogságban lévő Béli Pál gyermekeit kezelte, 1684-ben pedig idősebb Nemes János nagybeteg feleségét gyógyította. Az 1670-es évek végétől – fizetési jegyzékek tanúsága szerint – a fejedelmi udvarban is többször kérték orvosi segítségét.

¹⁰ Külföldi tanulmányaira összefoglalóan: BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918*, Bp., ELTE Levéltára, 2007 (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 15), 74; SZABÓ Miklós, TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521–1700*, Szeged, JATE, 1992 (Fontes Rerum Scholasticarum, IV), 181–182.

¹¹ BOZZAY Réka, *Magyar diákok hollandiai tanulmányai a kora újkorban = Gerundium*, 8(2017), 2, 25, 28, 31.

¹² RMK III. 2372.

¹³ RMK III. 2403.

¹⁴ RMK III. 2366, 2400, 2402.

¹⁵ RMK III. 2473.

¹⁶ RMK III. 2480.

¹⁷ Lehetséges, hogy miután visszaért Erdélybe, egykori alma materének ajándékozott egy föld- és egy éggömböt, valamint Blaeu *Institutio astronomica de usu globorum et sphaerarum coelestium et terrestrium* című szakkönyvét. SIPOS Gábor, *A kolozsvári Református Kollégium Könyvtára a XVII. században*, Szeged, Scriptorum, 1991 (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, 1), 41. Bár elképzelhető, hogy nem ő, hanem a vele azonos nevű, nála fél-egy emberöltővel idősebb kolozsvári főgondnok volt az adományozó. Az adatra Oláh Róbert hívta fel a figyelmet, amiért ezúton is köszönetet mondok!

¹⁸ Korábban felmerült, hogy Váradit esperesi tisztségéből chiliasztikus nézetei miatt eltávolították, ám ezt Herepei János meggyőzően cáfolta, valószínűsítve, hogy nem őt, hanem egy azonos nevű szilágysági lelkészt mozdítottak el az állásából heterodox nézetei miatt. HERPEI 1966, i. m. 277.

Az Égő szövétnék

Váradi alighanem még Utrechtben kezdte összeállítani, majd Franekerben fejezte be és rendezte sajtó alá az *Égő szövétnék* című munkáját. Az olvasóhoz intézett előszó szerint kettős célt tűzött maga elé: „a’ Christus tudományának igasságát mások ellen védelmezni, és annak szentséges voltát a’ maga vallásan valokkal el-hitetni.”¹⁹ Ezt a szellemiséget tükrözi a szerző diáktársa, Teremi P. István üdvözlő verse is, amely az igazság és hamisság összeférhetetlenségét emeli ki.²⁰ A hitvédelem ügye mellett Váradi a munkájával patrónusának, Béli Pálnak is szerette volna leróni háláját „hogy így a’ minek magva Istenes alamisnalkodásra szokott kezéből költ ki, gyümöltseis azon kéz által takarittassék Csüriben bé.”²¹

A mű két nagyobb egységre, „vágatékra” tagolódik. Az első vágaték első részében a szerző áttekintést ad a könyv gondolatmenetéről, majd a következő tartalmi egység (2–14. rész) a főbb hitágazatokat tárgyalja. Az egyes részek (az első kivételével) egy kérdésfeltevéssel kezdődnek: „Aszt kérdi a’ Christus érdemében bizakodó hiv Nyáy.”²² Erre következnek a Krisztustól, az apostoloktól, majd az egyházatyáktól származó bizonyságok, és végül kiemelten (a fejezetcímnél is nagyobb betűkkel szedve) az ezekkel ellenkező katolikus álláspont: „Ellenne mond ezeknek a’ Christus érdemében meghcsemerlett Romai Gyülekezet.”²³ A következő egység (15–17. rész) az apostoli hitvallás, a szentségek és a tízparancsolat alapján veszi sorra a katolikus tévelygéseket és a helyes tanítást, ezután (18–22. rész) a szerző az igaz egyházzól szóló ekkleziológiai vitához szól hozzá. Cáfolja, hogy a református vallás újító lenne, és hogy a római egyház örököse volna Szent Péternek. Váradi a közkezen forgó érvelést használja, amikor azt állítja, hogy a római egyház fokozatos megromlása, az emberi koholmányok túlsúlyra kerülése már a 4. századtól tetten érhető, míg az igaz tanítások búvópatakként őrződtek meg, az előreformátorokkal kezdtek tündökleni, majd 1517-ben diadalmaskodtak.²⁴

¹⁹ VÁRADI Mátyás, *Égő szövetnek avagy rogyogo fáklya*, Franeker, Wellens János, 1668 (RMK I. 1064 = RMNy 3420)**2v–**3r.

²⁰ VÁRADI 1668, i. m. **6v. Modern kiadása: *Régi magyar költők tára, XVII. század. 10. Az 1660-as évek költészete*, szerk. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1981, 353–354.

²¹ VÁRADI 1668, i. m. **1r–**1v. Általános gyakorlat volt, hogy egy-egy szerző az ajánlásban fejezte ki az öt tanítató patrónus, vagy a mű megjelenítése költségeit viselő mecénás iránti háláját: PESTI Brigitta, *Dedikáció és mecénatúra Magyarországon a 17. század első felében*, Bp., Eger, Kossuth, Esterházy Károly Főiskola, 2013 (Kulturális Örökség), 215–217.

²² VÁRADI 1668, i. m. 10.

²³ VÁRADI 1668, i. m. 30.

²⁴ Ez az érvelés számos más szerzőnél is felbukkant, egy másik kép viszont jóval ritkábban fordult elő. Váradi az igaz egyházat szépen művelt szőlőskerthez hasonlította, amelyet a pápa fokozatosan elvadul, a krisztusi tanokat emberi találmányokkal vegyítő hívei tönkretettek: „kegyetlen Farkasokká, s’ agyarkodó Vadkanokká fajult Rom[a]i Bestiáknak dühössége az Urnak szőlejét el pusztította, szépen zöldellő veszszejét le tördelte.” VÁRADI 1668, i. m. 69. Néhány évvel később Szőnyi Nagy István is a fokozatosan elvadul szőlő, és a parlagon heverő szántó példájával szem-

A második vágaték első egysége (1–2. rész) a katolikus tanok bírálatával foglalkozik. Váradi szerint a katolicizmus nem lehet a tiszta krisztusi tanítás letéteményese, hiszen tanai rendre megegyeznek a korai keresztyénségtől fel-felbukkanó eretnekmozgalmak tanaival. Röviden ismerteti a tévtanokat, majd ütközteti őket az igaz tanítással: „Ezen Eretneki tudományt taníttják a’ mai Papisták. De ellene tanított ennek a’ Sz. Agoston Doctor.”²⁵ A könyv gondolatmenetének talán ez a leginkább koherensen és újszerűen kidolgozott részlete.²⁶ A 3. rész a katolicizmus politeizmusból származó örökségeként leplezi le a védőszentek és az őrangyalok tiszteletét, majd a következő nagyobb egység (4–14. rész) a katolikusok bálványimádását mutatja ki a tanítás és a vallásgyakorlat különféle szegmenseiben. Ez az alaposan kidolgozott szakasz leginkább iskolai disputációk anyagára emlékeztet. A kereszt imádása kapcsán például Váradi körüljárja Krisztus keresztje és annak mintájára készített más kereszt tiszteletét, valamint a keresztvetést. Mindhárom résztémában szigorú rendet követ: kimutatja, hogy a tanítás és a gyakorlat nem biblikus, hiszen a Szentírás téves értelmezésén alapul; ezután amellet érvel, hogy a katolikusok által hivatkozott hagyomány nem szentírási tekintélyű, és eleve belső ellentmondásoktól terhelt, így nem következhet belőlük a katolikus álláspont helyessége; végül arra utal, hogy a szokások még kevésbé igazolják a tanítás igazát.²⁷ A könyv zárásaként, a 15. részben az elmondottak összegzését adja: megállapítása szerint a katolikus tanítás hamis, így nem vezethet az üdvösségre.

A könyv műfaji szempontból kevert: tartalmilag egyszerre kontroverz és – tárgyalt témák sokféleségének köszönhetően már-már – szisztematikus teológiai mű, formailag pedig néhol káté-, néhol pedig disputaszerűen (állítások és kifogások, ellenvetések, megcáfolások mentén) felépített idézetgyűjtemény. A szakszövegre jellemző stílus mellett helyenként idézi az iskolai disputációk frázisait, a hazai polemikus irodalom hangvételét,²⁸ de időnként felbukkan a gyülekezet

léltette az eredeti tanítástól eltávolodó római egyház állapotát. SZŐNYI NAGY István, *Martyrok Coronaja*, Kolozsvár, [Veresegyházi Szentyel Mihály], 1675 (RMK I. 1180), 89–95.

²⁵ VÁRADI 1668, i. m. 138–139.

²⁶ Ez még avval együtt is igaz, hogy a gondolatmenet néhány eleme – egyes katolikus tanok visszavezetése ókeresztény eretnekségekre – elszórtan felbukkant Váradi kortársainál, így Pósa-házi János és Kézdivásárhelyi Matkó István munkáiban is, pl. KÉZDIVÁSÁRHELYI MATKÓ István, *Fővenyeny építetett haz romlasa, avagy Három kérdések körül gögösön futkározó Sambar Matyas jesuita ina szakadása*, [Szeben, Szenci Kertész Ábrahám], 1666 (RMK I. 1043 = RMNy 3323), 2–3, 27–28; PÓSAHÁZI János, *Igazság istapja Avagy olly catechismusi tanitas, Mellyben a’ Keresztény Reformata Vallás bőven meg magyaráztatik*, Sárospatak, Rosnyai János, 1669 (RMK I. 1096 = RMNy 3591), 399, 442. Hasonlóan megjelennek a késő antikvitás eretnekségei Komáromi Csipkés Györgynél és Tofeus Mihálynál is. OLÁH 2022, i. m. 186. Váradi újítása, hogy nemcsak rendszerezte és kiegészítette, hanem a mű szerzőz elveket érvényesítette ezeket.

²⁷ VÁRADI 1668, i. m. 228–236.

²⁸ „Uy Világot Fütyesző Romai Püspök Synattya...” VÁRADI 166, i. m. 33; „...könnyebb volt volna a’ Tengerben vettetett Ionastis a’ Révészeknek edgy Seculumnak el folyása után a’ mélységből ki horgászni, hogy sem mint az hitetlenségnek feneketlen mélysegeből az igaz vallasnak tiszta magvat, a’ Papistaknak ki keresgélni, s’ annak Reghiségével ditselkedni.” VÁRADI 1668, i. m. 110;

megszólítása is,²⁹ végül a mű az igaz egyház, a „még mostis Babylonban [...] sajtolodo Isten Anyaszentegyháza” és Róma megszólításával, majd áldással zárul.³⁰ A szöveg több más jellegzetessége sem egy egységes, jól szerkesztett mű benyomását kelti. A fejezetek nagyon eltérő hosszúságúak, a jegyzetapparátus mennyisége fejezetről fejezetre erősen változik, egy-egy téma redundáns módon többször is felbukkan lényegében azonos kontextusban. A képtisztelet kapcsán például többször is elmagyarázza a 'latria' és a 'dulia' kifejezések jelentését,³¹ a pápaság feslettségét ismételten Johanna nőpápa legendájával illusztrálja,³² a két szín alatti áldozás kapcsán pedig háromszor idézi a „vivetis sed non bibetis” szállóigét.³³

A mű a megjelenését követő évtizedekben nem vált igazán népszerűvé. Bár nem számított ritkaságnak (napjainkra 11 példány maradt fenn belőle), annak nincsen nyoma, hogy jelentősebb intézményi- és magánkönyvtárakban elérhető lett volna: mindössze Bethlen Kata könyvtárában és a nagyenyedi Bethlen-kollégiumban őrizték egy-két példányát.³⁴

Váradi munkamódszere és a hivatkozások logikája

Az *Égő szövének* lapjain – az olvasmánytörténeti szempontból kevésbé releváns bibliai textusoktól eltekintve – összesen 306, a lapszálon és a főszövegben elhelyezett hivatkozás és említés található. A hivatkozási rendszer, egy-egy mű többféle rövidítése, a kor szokásaitól egyáltalán nem idegen. A mai olvasó számára viszont nemcsak ez nehezíti a rövidítések feloldását, hanem a korántsem tökéletes tipográfia és a sok sajtóhiba is (ami annak fényében nem is meglepő, hogy a kiadást gondozó Jan Wellens sem ez előtt, sem ez után nem jelentetett meg magyar nyelvű munkát).

Az *Égő szövének* rekonstruált irodalomjegyzéke 108 tételből áll.³⁵ Ez nem vall komoly kutatómunkára, a csak név szerinti említésekkel azonban Váradi azt a

„...lassan lassan annyéra építettett a' Belus oltara, hogy már a' mai Pápiszták, annak fel-huzalkodott szarvain csüggedezván, az Isten dütsősége székin láttassanak kapdosni.” VÁRADI 1668, i. m. 185; „...nintsen szerentséjek az igaz mondáshoz, es hejjaban szaladnak a' tsalóka Rokának szem fényvesztő lyukában.” VÁRADI 1668, i. m. 171 [271].

²⁹ „Hogy azért oh Isten Anyaszentegyházában épségben megh maradott Hívek! ez tü lelketeket rettentő veszedelemnek kőszálaiban megh ne ütköztek...” VÁRADI 1668, i. m. 144.

³⁰ VÁRADI 1668, i. m. 180–184 [280–284].

³¹ VÁRADI 1668, i. m. 150, 152–153, 170–171, 179–180, 175 [275].

³² VÁRADI 1668, i. m. 60, 90, 92.

³³ VÁRADI 1668, i. m. 48, 126, 114 [214].

³⁴ *Erdélyi könyvsházak, III, 1563–1757*, szerk. Monok István, Németh Noémi, Varga András, Szeged, Scriptum Kft., 1994 (Adattár, 16/3), 34, 36, 63; RÁCZ Emese, *A nagyenyedi Bethlen Kollégium könyvtárának XVIII. századi gyűjteményei, I, Hungarika téka*, Bp., MTA Könyvtár és Információs Központ, 2019 (A Kárpát-medence Koraiújkori Könyvtárai, X), 111.

³⁵ A teljes listához járul még 10–12 mű, amelyeket a hivatkozások alapján feltételelesen sem tudtam azonosítani, jöllehet Váradi olykor a lehető legpontosabban idézte a szöveghelyet, és a rövidítés a mű tematikájára, jellegére is utal. Például a „Testib. Historic. Pontif. lib. 40. art. 50.” jelölés

benyomást tudta kelteni, hogy sokkal nagyobb irodalmi apparátust mozgatott meg. Olykor sorjáznak a tekintélyi hivatkozások, amelyeket vagy közismertnek tekintett, vagy emlékezetből hivatkozott rájuk: „es ez az oka, hogy a’ Paterek: mint Origenes, Epiphanius, Ambrosius, Basilius, Hieronymus, Cyrillus, Chrysostomus, Augustinus, a’ Szentek segítségül valo hivasa-ert feddőznek.”³⁶

Azt, hogy Váradi a hivatkozásaiban szereplő összes művet olvasta volna, nem állíthatjuk teljes biztonsággal. Könnyen előfordulhatott, hogy a megjelölt könyvekkel kompendiumokban, iskolai használatra szánt kivonatokban találkozott.³⁷ Valamelyes bizonyossággal mégis utal a tényleges olvasmányélményre, ha a szerző egy bizonyos (mondjuk párizsi vagy Plantin-féle) kiadásra utal, az adott műnek legalább fejezetszáma vagy a kiadás oldalszáma szerepel a hivatkozásban, illetve, ha a főszövegben szó szerint idézi a művet. A hivatkozások közel egyharmadában mindössze a szerző neve szerepel, 17 szerzőnek Váradi csak a nevét említi, konkrét mű megjelölése nélkül. 216 esetben viszont a mű címe is olvasható, ezek legnagyobb részében, 179 helyen pedig a hivatkozott szöveghelyet is megadja Váradi legalább fejezetszám, olykor oldalszám szerint. A szövegben összesen 105 helyen szerepelnek szó szerinti idézetek és parafrázisok.³⁸ Ezek alapján úgy tűnik, a hivatkozott művek nagy többségét kézbe vette és olvasta a munka során.

Váradi sajátos munkamódszere húzódnak meg egy-egy téves adat és hibás hivatkozás mögött. A karthágói egyetemes zsinat és a római zsinat helytelen data-

léssel hivatkozott (VÁRADI 1668, i. m. 90) egyháztörténeti művet, még ha ma már nem is azonosítható egyértelműen (talán Platina vagy Stella másutt is idézett könyvére utal), szinte bizonyosan használta.

³⁶ VÁRADI 1668, i. m. 104.

³⁷ Vö. Tofeus Mihály hasonló eljárására: OLÁH 2022, i. m. 261; Ilyen antológia volt Matthias Flacius Illyricus (1520–1575) *Catalogus testium Veritatis*a, amely – bár hazai közegben nem örvendett olyan népszerűségnek, mint a szerző egyháztörténeti és még inkább szentírástudományi munkája – a 17. század második felében fellelhető volt a Rákócziak pataki könyvtárában, a kassai városi könyvtárban és a kolozsvári református kollégiumban, később pedig Debrecenben is a diákság rendelkezésére állt. *Magyarországi magánkönyvtárak IV, 1552–1740*, szerk. Bajáki Rita, Bujdosó Hajnalka, Monok István, Viskolcz Noémi, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2009 (Adattár, 13/4), 82; *Kassa város olvasmányai 1562–1731*, szerk. Gácsai Hedvig, Farkas Gábor, Keveházi Katalin, Lázár István Dávid, Monok István, Németh Noémi, Szeged, 1990 (Adattár, 15), 116; *Erdélyi könyvesházak, II*, szerk. Monok István, Németh Noémi, Tonk Sándor, Szeged, Scriptorum Kft., 1991 (Adattár, 16/2), 52; *Protestáns intézményi könyvtárak Magyarországon, 1530–1750*, szerk. Oláh Róbert, Bp., OSZK, 2009 (Adattár, 19/2), 71. Érdekes összefüggés, hogy Flacius művének jelentősen kibővített második kiadása éppen Váradi peregrinációja idején, 1666-ban jelent meg Frankfurtban. SCHÄUFELE, Wolf-Friedrich, *Matthias Flacius Illyricus und die Konzeption der Zeugenschaft im Catalogus testium veritatis* = *Matthias Flacius Illyricus, Biographische Kontexte, theologische Wirkungen, historische Rezeption*, hrsg. Dingel, Irene, Hund, Johannes, Ilić, Luka, Göttingen, Wanderhoek & Ruprecht, 2019, 162.

³⁸ Ahol nincsen pontos hivatkozás, ott Váradi egy-egy esetben veretes kifejezéssel („teste Baronio”, „teste Platina”, „teste Onuphrio”) igyekszik súlyt adni utalásának. Pl.: VÁRADI 1668, i. m. 63, 67, 81, 231. A szófordulatra: SCHÄUFELE 2019, i. m. 171.

lása³⁹ talán a nyomdász számlájára írható, egy másik hibáért azonban minden bizonnyal Váradi a felelős. Augustinus műveként hivatkozik egy *De officio* című szövegre,⁴⁰ de alighanem Ambrosius *De officio hominis Christiani* című munkájára gondolhatott. Az idézett fejezetet ugyan gondosan megjelölte, a két, egyaránt jelentős szerző neve azonban a jegyzetelés vagy a szövegezés közben mégis összekeveredett. Hasonló hiba bukkant fel nem sokkal korábban: itt Bartholomaeus Carranza műveként hivatkozik egy *De consecratione* című könyvre,⁴¹ melynek szerzője valójában a szintén spanyol és közel egykorú Martín de Azpilcueta (1492–1586). Mivel azonban Azpilcueta műve latin kiadásban még nem jelent meg, Váradi valószínűleg nem ezt használta, hanem Carranza más témájú, *Summa conciliorum* című művére gondolhatott.

Első látásra úgy tűnik, hogy Váradi hivatkozásaiban lényegében a paritás elve érvényesül: ellenfelei tanait csaknem ugyanannyi hivatkozás segítségével rekonstruálja, mint amennyivel a saját álláspontját támasztja alá. A katolikus érvelésben ráadásul arányaiban jóval több a pontos (azaz fejezet vagy oldalszám szerint megjelölt) hivatkozás és a szó szerinti idézet vagy parafrázis, ami a szerző részéről kimondottan az előzékenység benyomását kelti.

Bár ez az összkép nagyon kimértnek tűnik, valójában az *Égő szövétnak* idézései mindenben megfelelnek a polemikus irodalomban megszokott gyakorlatnak. Legenyhébb eset, amikor Váradi nyeglén, kisebb-nagyobb rosszindulattal rekonstruálja ellenfelei nézeteit. A katolikus álláspont ismertetésekor – főként az első vágaték kevésbé kidolgozott részeiben – gyakran megelégszik egy-egy hivatkozással, sőt olykor csak a közismert katolikus nézetek summázatával, hivatkozás nélkül. A képek tiszteletéről szóló fejezetben például ennyit ír: „Az Attya Istennek képét, vénember formájában; a’ Szent lelket penigh Galamb képpen ki formálhatni. El szakadt tehát a’ Pápa Synattya az Christus Tudományától.”⁴²

Hasonlóan a katolikus tanítás nagyon frappáns és képszerű cáfolatát szolgálja egy-egy közismertnek tekintett, éppen ezért hivatkozás nélkül közölt anekdota. Váradi Athanasius életének egy epizódjával karikírozza a katolikus tant a keresztségről: „aszt állattyák, hogy, ha a’ porban Jadzo Gyermekek jatekbol megh keresztelik egymást, (mint az Athanásius gyermekeis tselekedett) még az-is igaz keresztség léssen.”⁴³

Ugyanezt a célt szolgálják helyenként a pontosan megjelölt, és olykor a szó szerinti (vagy annak feltüntetett) idézetek is. A műben általában a bibliai textusok szerepelnek dőlt betűvel, a többi szerzőnél pedig az „ugymond” kitéttel jelezte a szerző, hogy idézetről vagy parafrázisról van szó. Váradi dőlttel szedett, azaz egészen

³⁹ Előbbinél Kr. u. 416 helyett 116-ot, utóbbinál 495 helyett 194-et jelöli meg a marginálison és a főszövegben is. VÁRADI 1668, i. m. 130, 136.

⁴⁰ VÁRADI 1668, i. m. 109.

⁴¹ VÁRADI 1668, i. m. 105.

⁴² VÁRADI 1668, i. m. 22.

⁴³ VÁRADI 1668, i. m. 48. Hasonló anekdotát Epiphaniusszal kapcsolatban is közöl. VÁRADI 1668, i. m. 169 [269].

hangsúlyos módon idézetnek tüntetett fel egy-egy botrányos kiszólást, noha bizonyosan parafrázisról, torzításról van szó. Durandusra hivatkozva állítja, a katolikusok „aszt valjak, hogy nem leszen vétkes keresztelés, ha valaki így keresztel-is: Keresztellek tegedet az Attyának, Fiunak es a' Szent-Leleknek, és az Eördögnek nevében”. Itt ráadásul az idézet visszakereshetetlen, Váradi csak a szerző nevét adja meg, a pontos szöveghelyet, vagy akár csak a hivatkozott mű címét hiába keresi az olvasó.⁴⁴ Ugyanezt a komikus vagy elrettentő hatást érthette el Váradi a katolikus énekeskönyvekből, szerkönyvekből vett bőséges idézetek révén, amik a Mária-kultusz, az ereklye- és szentisztelet visszásságait illusztrálták.⁴⁵

Feltűnik emellett egy jóval körmönfontabb megoldás is: Bonaventura és Duns Scotus műveiből azokat a rövid részleteket emeli ki Váradi (itt ráadásul pontosan megjelölve a szöveghelyeket), amelyekben a középkori szerzők elbizonytalanodni látszanak a katolikus úrvacsora-tan helyességét illetően. „Innét mondgya egy Angyal Barat: Nehez megh itelni, e' különböző értelmek kozzul mellyikhez kell ragaszkodni” – hangzik például Bonaventura Petrus Lombardushoz írt kommentárja.⁴⁶

Az olvasmányanyag összetétele

A Váradi könyvében szereplő jegyzetapparátus vizsgálata nem csak a szerző gondolkodásmódjába, érvelési stratégiájába nyújt bepillantást. A hivatkozások összesítése arról is képet ad, hogy milyen volt a Váradi által használt művek összetétele, vagyis az egyes művelődéstörténeti korszakokhoz köthető, és azokon belül egy-egy szellemi áramlathoz, egy-egy tudományághoz, tematikához kapcsolódó művek aránya. Olykor az is viszonylag jól kitapintható, hogy mivel magyarázhatóak az irodalomjegyzékben észrevehető egyensúlytalanságok, aránytalanságok.

Az ókori szerzők közül Váradi egyedül Josephus Flaviusra, a közkézen forgó *Antiquitates Iudaicae* című művére utal egyetlen alkalommal. Azért bizonyulhatott irrelevánsnak további antik szerzők idézése, mert a katolicizmus tévelygéseit elsősorban egyház- és vallástörténeti úton bizonyította, és ehhez mindenekelőtt az egyházatyákra volt szüksége.

Bár az *Égő szövétnék* hivatkozásaiban semmi sem utal erre, Váradinak egyébként volt érzéke az ókori filozófia, történetírás és irodalom iránt. Apáczeitől legalábbis Curtius Rufus Nagy Sándor-életrajzának és Pompeius Trogus *Historia Philippicae* című művének egy példányát, valamint egy Sallustius-kötetet kért egy Althusiusért cserébe 1659-ben.⁴⁷ A kora újkori erdélyi, és általában az európai olvasmányműveltségnek eleve szerves részét képezte az antikvitás irodalmi, tör-

⁴⁴ VÁRADI 1668, i. m. 44. Hasonló eljárással találkozunk egy Bellarminus-szöveghely esetében is, bár ott Váradi megjelölte a forrást. VÁRADI 1668, i. m. 100.

⁴⁵ VÁRADI 1668, i. m. 35–36, 174, 124 [224].

⁴⁶ VÁRADI 1668, i. m. 115 [215].

⁴⁷ HERPEI 1966, i. m. 499, 505–506, 623.

ténetírói és filozófiai hagyatéka,⁴⁸ nincs okunk feltételezni, hogy ez Váradira ne gyakorolt volna komoly hatást.

Az ókeresztény szerzők közül a latin egyházatyák túlsúlya szemmel látható. A legfontosabb forrást – nem meglepő módon – Augustinus jelentette, akinek Váradi 15 munkájára hivatkozik összesen 32 alkalommal, és további 11 helyen utal rá konkrét mű megjelölése nélkül.⁴⁹ Szintén nagyon fontos hivatkozási alap Tertulianus, Lactantius, Ambrosius és Hieronymus. Őket követik az elvéve, egy-két alkalommal idézett szerzők, mint Optatus Milevitanus, Salvianus Massiliensis, és a – pusztán név szerint említett – Prosper Aquitanus.

A görög egyházatyák közül csak Origenes Adamantius három művére, Athanasius, Epiphanius és Cyrillus Alexandrinus két-két művére hivatkozik tételesen, és megemlíti Basilius és Johannes Chrysostomus nevét. A keleti keresztény világhoz tartozik még Socrates Scholasticus, valamint a *Canones apostolorum* című, az egyház belső életét szabályozó 4. századi szír dokumentum.

Ami az idézett művek tematikus és műfaji összetételét illeti, nem meglepő, hogy elsőbbséget élveznek az eretnekek ellen írott munkák és eretnekkatalógusok: Váradi ezekkel tudta leginkább alátámasztani okfejtését, amely szerint a katolicizmus az ókeresztény kor eretnekségeinek egyenes leszármazottja. A leggyakrabban Augustinus (erdélyi kiadásban is megjelent!) *De haeresibus*, Iraeneus *Contra haereses libri quinque* és Epiphanius *Adversus haereses* című művével találkozunk, de az érvelésben ugyanilyen szerepet töltöttek be az ókeresztény kor zsinatainak többször idézett határozatai is. Szintén fontosak voltak Váradi számára a különböző műfajú szisztematikus teológiai munkák (elsősorban Lactantius *Divinae institutiones* című műve), valamint a bibliamagyarázatok és -kommentárok is (ezek közül Augustinus zsolttármagyarázataira hat helyen utalt). Meglepő, hogy Váradi mindössze két történeti vonatkozású művet idéz: egy-egy alkalommal hivatkozik Ambrosius *De obitu Theodosii* és Socrates Scholasticus *Historia Ecclesiastica* című szövegeire, míg Eusebius (260/265–339) és Sozomenos (400–450k.) Erdélyben korántsem ritkán előforduló művei teljességgel hiányoznak.

Középkori szerzőket az egyházatyáknál jóval kisebb számban és kevesebb alkalommal említ Váradi. Közülük is leggyakrabban skolasztikus gondolkodókat citál, ám általában nem a legnagyobb tekintélyeket igyekszik cáfolni: Thomas Aquinas *Summájára* ugyan öt alkalommal hivatkozik, de Bernardus Claraevallensis nevével már csak háromszor, Anselmus Cantuariensisszel pedig egyszer találkozunk. Egyszer sem említi (az Erdélyben egyébként széles körben olvasott) Albertus Magnum, és

⁴⁸ DANKANITS Ádám, *XVI. századi olvasmányok*, Bukarest, Kriterion, 1974, 49–59.

⁴⁹ Augustinus, és általában az egyházatyák jelentőségére: DANKANITS 1974, i. m. 35–36. A protestantizmus (főként Luther és Kálvin) Augustinus-recepciójára: FRENYÓ Zoltán, *Szent Ágoston és az augusztinizmus*, Bp., MTA BTK Filozófiai Intézete, Szent István Társulat, 2018, 375–387.

Petrus Lombardus főművét sem veszi célba közvetlenül,⁵⁰ csak kommentátorai és folytatói, Bonaventura, Duns Scotus, Guilelmus Durandus és Gabriel Biel révén. Váradai célja alighanem a legfőbb ellenfélnek tartott skolasztika támadása volt, még ha nem is módszeresen és nem is a legkomolyabb műveket vette bírálat alá. Váradai felhasznált irodalmi között (ahogy Erdélyben általában is) dominált a skolasztika dominikánus irányzata, míg a ferences vonal jóval kisebb hangsúlyt kapott.⁵¹ A skolasztikával szemben teljesen elsikkadt a misztikus hagyomány és a 'devotio moderna', ahogyan Augustinus művei közül sem használta a vallomásokot és az elmélkedéseket. A spirituális tradíció, amely Erdélyben eleve nem talált igazán komoly visszhangra,⁵² úgy tűnik, Váradai számára sem jelentett igazodási pontot.⁵³

Valamivel jelentősebbek viszont a pápai hatalommal kapcsolatos történeti, egyházi és egyházpolitikai művek. Hangsúlyos mindenekelőtt a történeti érvelés, még akkor is, ha az egyes műveket – Regino prümi apát, Sigebertus Gemblacensis és Antoninus Florentinus *Chronicon*-ját, Otto Frisingiensis *Chronica de duabus civitatibus* című művét és Nicephorus Callistus Xanthopoulos egyház-történetét – csak két-három alkalommal említi.

Egyházi kérdésekben Gratianus közkészen forgó *Decretuma* mellett egy-egy alkalommal fordulnak elő II. Honorius és III. Ince pápa dekrétumai, a frankfurti birodalmi gyűlés (794) és a (talán az első, 1123. évi) a lateráni zsinat rendelkezései. A hivatkozásokban rendre felbukkannak a világi és a spirituális hatalom, a császárság és a pápaság fel-fellobbanó küzdelmeit kommentáló szerzők. A 11. századból az egyház elsőbbsége mellett állást foglaló Petrus Damianus⁵⁴ nevével találkozunk. A 13–14. századi konfliktusokat a pápasággal szemben érvelő Marsilius Patavinus⁵⁵ és Antoninus Florentinus, a korai konciliarista kánonjogász, Guilelmus Durandus,⁵⁶ a másik oldalon pedig a szélsőségesen hierokratikus Augustinus Triumphus⁵⁷ és a monarchikus pápai hatalmat támogató Petrus Ancharanus⁵⁸ neve idézi fel.

Végül meg kell említeni az egy-két alkalommal idézett liturgikai műveket. Az általánosabb tartalmú munkák közül Durandus *Rationale Divinorum officiorum* című könyvét kétszer, Guido de Monte Rocherii *Manipulus curatorum*-át egyszer

⁵⁰ A *Sententiarum libri IV* csak egyszer szerepel a hivatkozásokban, de Váradai ekkor egy Augustinus-idézetet emel át a szövegből. VÁRADAI 1668, i. m. 10.

⁵¹ DANKANITS 1974, i. m. 36–37.

⁵² DANKANITS 1974, i. m. 37–38, 40.

⁵³ Bár Gabriel Biel közel állt a misztika egyik változatához és a 'devotio moderná'-hoz, a prédikációit és a miséről írt művét, melyben ez leginkább kitűnik, Váradai egyszer sem idézte. OBERMANN, Heiko A., *Gabriel Biel and Late Medieval Mysticism = Church History*, 30(1961), 3, 268–278.

⁵⁴ CANNING, Joseph, *A középkori politikai gondolkodás története, 300–1450*, Bp., Osiris, 2002 (*Historia Philosophiae*), 127–129.

⁵⁵ CANNING 2002, i. m. 220–227.

⁵⁶ CANNING 2002, i. m. 248–249.

⁵⁷ CANNING 2002, i. m. 206.

⁵⁸ CANNING 2002, i. m. 253–254.

idézi, az úrvacsora-tannal foglalkozó művek közül pedig egy-egy alkalommal említi Paschasius Radbertus és III. Ince pápa műveit.⁵⁹

A humanista szerzők közül Váradi mindössze ötöt említ a hivatkozott művek címeivel együtt: a velencei Marcus Antonius Sabellicus világtörténeti könyvét és a németalföldi Georgius Cassander *De officio pii viri* című művét egy-egy alkalommal, a padovai jogász Tiberius Decianus *Responsa* című munkáját kétszer idézi. Szemmel láthatóan többször utal Johannes Stella genovai kancellár és még gyakrabban a szintén itáliai történész, Bartholomaeus Platina munkáira, amelyek az egyes pápák alakján keresztül a pápaság erkölcsi alapjának bírálatához biztosítottak bőséges muníciót.

Elvétve találkozunk még a két francia hebraista, Franciscus Vatablus és Johannes Mercerus, a spanyol orvos és filológus Christophorus de Vega, valamint az itáliai ágostonos szerzetes, történész és Farnese bíboros könyvtárnoka, Onuphrius Panvinius nevével, de idézett műveik címe nélkül.

Az említett humanista szerzők és felhasznált műveik jegyzéke nem utal tudatos válogatásra, sőt olykor azt a benyomást kelti, hogy már-már véletlenszerűen kerültek az idézetek közé, nem kapcsolódnak igazán szervesen a gondolatmenethez. Ez természetesen az egyháztörténeti és hitvitázó „példatárak” használatából is adódhatott.

A humanista szerzőkhöz hasonlóan Váradi meglepően ritkán hivatkozik a protestantizmus nagy alakjaira. Egy-egy alkalommal hivatkozik a Johannes Sleidanus nagy történeti szintézisére és Fridericus Spanheimius genfi rektor és teológiai professzor beszédére, melyben a genfi reformáció centenáriumán a protestantizmusnak a város történetében betöltött szerepét mutatta be. A két történeti szöveghez egyetlen kontroverz teológiai műként csatlakozott a németalföldi költő, történész és politikus, Philippus Marnixius munkája. (Meg kell említeni, hogy a reformáció vitáit sok tekintetben megelőlegező Paschasius Radbertus és Nicolaus Lyranus sem vált fontos hivatkozássá Váradi számára, az előreformátorok közül pedig egyszer sem említi sem Wycliffet, sem pedig Savonarolát,⁶⁰ noha az ő művei Erdélyben és Magyarországon egyáltalán nem számítottak ismeretlennek.)

Míg a humanizmus súlytalansága mögött nem tapintható ki egy határozott megfontolás, addig a protestáns szerzők háttérbe szorítását egy szerzői gesztus magyarázhatja. Talán annak látszatát akarta elkerülni, hogy saját táborához tartozó tekintélyekkel, belterjes érveléssel küzd a katolikusok ellen, azaz korabeli szófordulattal „zigány ztigánnyal bizonyét”.⁶¹ Sokkal gyakrabban fordult ezért az egyházatyákhoz, sőt az ellenreformáció szerzőihez, akiket ellenfelei is feltétlen tekintélyként ismertek el. A protestantizmus klasszikusai mellett Váradi nem idézte a kortárs szerzőket sem, nem akart támadási felületet adni ellenfeleinek

⁵⁹ A szerkönyvek elterjedtségére Erdélyben: DANKANITS 1974, i. m. 34.

⁶⁰ Csak „Berengáriusnak, Váldus Péternek, Brusius Peternek es többeknek” tanítására utal egy alkalommal, de rájuk is egyháztörténeti olvasmányai alapján. VÁRADI 1668, i. m. 67.

⁶¹ PÓSAHÁZI Jánosnak *Kis Imre nevű jesuita páter-rel való vetelkedese...* [Sárospatak], 1666, 36.

azzal, hogy a még le nem tisztult vitákhoz kapcsolódna, akaratlanul is állást foglalva egyik vagy másik fél mellett.

Bár az *Égő szövétnak* margináliáiban nincsen nyoma, Váradinak volt affinitása a kortárs szerzők iránt. Erre utal, hogy ő szerezte meg Althusius *Politica* című kötetét ifj. Geleji Katona István könyvei közül, amit aztán Apáczaival nem sokkal később elcserélt.⁶² A peregrinusokra általában – így minden bizonnyal Váradira is – jellemző volt, hogy jól ismerték a kortárs szerzőket, nagyon is élénk figyelemmel kísérték az éppen zajló vitákat.⁶³ Emellett a klasszikusok iránti különleges megbecsülésére utal, hogy Váradi – tőle szokatlan módon – a „Clarissimus” jelzővel illette Spanheimiust a lapszéli jegyzetben.⁶⁴

Az ellenreformáció és a katolikus megújulás irodalma kevésbé hangsúlyos az *Égő szövétnak* hivatkozásaiban: az utalások, valamint az idézett szerzők és műveik száma éppen csak megközelíti a középkoriakét, de jócskán elmarad az ókeresztény szerzőkétől.

Legtöbbször, 18 alkalommal a tridenti zsinat állásfoglalásaira hivatkozik, csaknem mindenütt megjelölve legalább az ülésszakot, de általában a fejezetet is, mely az épp szóban forgó kérdést tárgyalta. Alighanem magukat a zsinati dokumentumokat tanulmányozta Váradi, amelyekhez több kiadásban is hozzájuthatott, de könnyen hozzáférhetett feldolgozásokhoz, így a lutheránus Martinus Chemnitius (1522–1586), a hugenotta jogász Innocentius Gentilletus (1535–1588) vagy akár a kortárs svájci teológus Johann Heinrich Heidegger (1633–1698) műveihez is.

A Váradi által idézett és támadott szerzők legtöbbször a jezsuita rendhez – „Loyola Szürke kápás serege”⁶⁵ – tartozott. Ennek elegendő magyarázata a jezsuitákkal szembeni, mélyen gyökerező ellenségesség, amit jól tükröz a magyar nyelven is bőséges termést hozó antijezsuitika irodalom.⁶⁶ A jezsuita szerzők citálása, bírálata annyira fontos volt Váradi számára, hogy még a valójában oratoriánus

⁶² HERPEI 1966, i. m. 499, 505–506, 623; HERPEI János, *Művelődési törekvések a század második felében*, Szeged, Bp., 1971 (Adattár, III), 403.

⁶³ OLÁH Róbert, „...*redux ex oris Hollandicis...*”, *A németalföldi könyves műveltség emlékei a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában = Németalföld emlékei Magyarországon – magyar holland kapcsolatok*, szerk. Bárány Attila, Fazakas Gergely Tamás, Pusztai Gábor, Takács Miklós, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017 (Loci Memoriae Hungaricae, V), 111–114.

⁶⁴ VÁRADI 1668, i. m. 141 [241]. Tofeus Mihály egy helyütt szintén a „tisztességes Spanheimius nevű szent jámbor” kifejezéssel méltatta a genfi professzort: OLÁH 2022, i. m. 163. Spanheimius magyarországi és erdélyi hatásához és megítéléséhez ld. még: OLÁH Róbert, *Adalék Geleji Katona István és Friedrich Spanheim kapcsolatához = Egyháztörténeti Szemle*, 17(2016), 4, 123–126.

⁶⁵ VÁRADI 1668, i. m. 6.

⁶⁶ Csak az 1668 körüli évek anyagából érdemes megemlíteni a *Jesuitai practica* és *A Pápastai Római Vallás* című kéziratos szövegeket, egy 1657-ben megjelent satirikus dialógust, valamint Szőnyi Nagy István hosszas érvelését a jezsuiták mint báránybőrbe bújt farkasok álnokságairól és erőszakosságáról. *Jesuita paterek titkai, a magok írásából ki-szedegettettek*, Magnovárda [Nagyvárad], [Szeneci Kertész Ábrahám], 1657 (RMK I. 926 = RMNy 9746); PESTI Brigitta, *Jesuitai practica és A Pápastai Római Vallás*, Medgyesi Pál egy kötetéhez hozzáfűzött kézirat antijezsuitikák = *Lymbus*, 2006,

Thomas Boziust is „amaz Bozius nevű Jesuita” néven említi.⁶⁷ A középkori szerzőknél tapasztalt tendenciával szemben Váradi itt a legjelentősebb jezsuita polemikus szerző, Robertus Bellarminus műveit idézi leggyakrabban: hat, pontosan megjelölt művével találkozunk összesen 11 helyen, és még négyszer utal rá csak név szerint. Két-három alkalommal szerepelnek még a spanyol Gregorius de Valencia, Gabriel Vásquez és Ferdinandus Quirinus de Salazar, valamint a németalföldi Franciscus Costerus munkái.

A domonkos szerzők közül kiemelkedik a tomista filozófiát magyarázó – csak név szerint említett – Thomas Cajetanus de Vio és a késő skolasztikus Melchior Canus. Külön színfoltot jelent Bartholomaeus Carranza toledói érsek alakja, aki élete utolsó másfél évtizedét börtönben töltötte eretnekség vádjával. Nem meglepő, hogy bár itt idézett, *Summa conciliorum et pontificum* című művét még bebörtönzése előtt készítette, ezt Váradi mindkét alkalommal a protestáns álláspont alátámasztására használja.⁶⁸

Ami a hivatkozott művek tematikus összetételét illeti, szemmel láthatóan elsőbbséget élveznek a kontroverz teológiai művek. Ezeket követi jelentősen lemaradva, egy-két művel a szisztematikus teológia, a liturgika (ideértve a *Pastorale Plantin-féle*, vagyis bizonyosan nem középkori kiadását is), az egyházjog és az egezetika. Az egyháztörténetírást kizárólag Caesar Baronius munkái képviselik.

A protestánsokéhoz hasonlóan a katolikus szerzők esetében is feltűnő, hogy Váradi nem igazán korszerű irodalmakat használt. Az általa említett szerzők többsége a 16. század második felében volt aktív, a felhasznált művek jelentős része pedig vagy egyetlen kiadást ért meg (mint Canus, Cupers és Gregorius de Valencia munkái), vagy legkésőbb az 1620–1630-as évek fordulójára lecsengett a népszerűsége (Vásquez *Commentarioruma* például 1598 és 1631 között 15 alkalommal jelent meg, azután viszont egyetlen kiadása sem készült). Váradi tehát sok esetben közel fél évszázados irodalomra hivatkozott. Leginkább kortárs szerzőnek az 1630–1640-es években elhunyt Martinus Bresserus, Cornelius a Lapide és Ferdinandus Quirinus de Salazar számított. Ez még azzal együtt is figyelemre méltó, hogy a kora újkori tudományos irodalom elavulása sokkal lassabb folyamat volt, szükség szerint használták az 50–100 évvel korábbi kiadványokat is.

Magyarságtudományi Forrásközlemények, szerk. Ujváry Gábor, Bp., OSZK, 2006, 9–29; SZÖNYI NAGY 1675, i. m. 32–66.

⁶⁷ VÁRADI 1668, i. m. 4.

⁶⁸ VÁRADI 1668, i. m. 105. Carranza művét Váradi csak két helyen jelölte meg forrásként, de alighanem jóval több ponton használta. Talán ennek alapján idézte a *Canones apostolorumot*, számos pápai dekretalist és zsinati határozatot is. Jóllehet ezek a szövegek több kurrens gyűjteményben – így Petrus Crabbe (1470–1553) németalföldi ferences, Franciscus Longus a Coriolano (1562–1625), Severinus Binius (1573–1641) kölni érseki helytartó és Ludovicus Bail (1610–1669) párizsi teológus munkáiban – is elérhetőek voltak, ezeknek szerzőjére, címére sehol sem utal Váradi.

Olvasmányok Erdélyben és Németalföldön

Az irodalomjegyzék összetételéhez hasonlóan fontos, de még nehezebben megfogható kérdés, hogy Váradi a (feltételezhető) olvasmányainak mekkora részével ismerkedhetett meg erdélyi tanulmányai alatt, és milyen művekkel találkozhatott inkább a peregrinációja során.

Váradi a szövegben – nem meglepő módon – sehol sem utal arra, hogy mikor és hol olvasta a felhasznált művet, és releváns személyes élményre is csak kétszer hivatkozik.⁶⁹ Ezért az *Égő szövétnék* hivatkozásaiban szereplő műveknek megpróbáltam nyomára akadni a 16–17. századi erdélyi és magyarországi könyvjegyzékekben,⁷⁰ így hozzávetőlegesen kirajzolódott, hogy melyek lehettek azok a művek, amelyekkel valószínűleg nem idehaza találkozott, hanem a németalföldi tanulmányok gazdagították Váradi műveltségét.⁷¹

Ezt a képet helyenként árnyalná, hogyha egy-egy ritkábban előforduló mű idézése felbukkanna a Váradival egykorú és közel egykorú szerzők munkáiban. (Canus *De locis theologicis* című, Váradi által is használt műve például, amely 1563 és 1605 között nyolc kiadást ért meg, Erdélyben csak a szatmári kollégium állományában bukkant fel 1673-ban.⁷² Ez önmagában nagyon szórványos recepcióra utalna, ám az a tény, hogy számos szerző hivatkozott rá,⁷³ mégis arra utal,

⁶⁹ Először egy s. Hertogenboschban látható, Mária téves tiszteletét megjelenítő kép kapcsán, amit maga is látott, nem sokkal később pedig egy hazai könnyező Madonnára utal, amely „a’ Fogat vesztett, s’ megh koszoruzott Péter Sámbar [Mátyás] Varásló bölcseségéből szottyant ki” 1662 táján. VÁRADI 1668, i. m. 175, 198.

⁷⁰ A lelőhelyek azonosítását nehezítette, hogy számos könyvjegyzékben csak a szerzők neve szerepel, de a mű címe már nem, azt olykor csak a téma megjelölése helyettesíti. Az összeírók ráadásul egy-egy mégoly közkézen forgó könyv címét is más-más formában jegyezték fel. Bartholomaeus Platina *Opus de vitis ac gestis summorum pontificum* című, többféle címvariánssal is megjelent művét Váradi a „De vitis Pont.” rövidítéssel jelöli (VÁRADI 1668, i. m. 60), de a magyarországi és erdélyi könyvjegyzékekben találkozhatunk a „De vita et moribus summorum pontificum”, a „Catalogus Paparum” és a „Succisus Pontific.” megjelöléssel is (*A magyar könyvkultúra múltjából, Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*, szerk. Herner János, Monok István, Szeged, JATE Bölcsészettudományi Kara, 1983 (Adattár, 11), 116; *Partiumi könyvesházak, 1623–1730*, szerk. Fekete Csaba, Kulcsár György, Monok István, Varga András, Bp., Szeged, MTA Könyvtára, 1988 (Adattár, 14), 335; Adattár, 16/2, 140. A helyzetet bonyolítja, hogy Platina munkája könnyen összetéveszthető Johannes Stella *Vitae ducentorum et triginta summorum pontificum* című művével, amely 1650-ben a Platinaéval megegyező címen jelent meg.

⁷¹ Az elemzés érvényét gyengíti, hogy a jelentős református intézményi könyvtárak, így a váradi és a debreceni kollégium 17. századi állományról nem maradt fenn jegyzék, Kolozsvárról csak az adományozások ismertek, a 17. század végi katalógus nem hozzáférhető. Ld. Adattár, 19/2, 233.

⁷² Adattár, 14, 345. Magyarországon Dudith András is őrizte a mű egy példányát. *Dudith András könyvtára, Részleges rekonstrukció*, szerk. Jankovics József, Monok István. Szeged, Scriptum Kft., 1993 (Adattár, 12/3), 49.

⁷³ CZEGLÉDI István, *Baratsaghi dorgalas*, [Kassa, Severinus Marcus], 1663 (RMK I. 1002 = RMNy 3080), 247, 267; *Jesuita páterek*, 5; KÉZDIVÁSÁRHELYI MATKÓ 1666, i. m. 76; PÓSAHÁZI 1669, i. m. 399, 517; TOLNAI F. István, *Igaz Keresztényi és Apostoli Tudomány s’vallás Utára vezető és*

hogy a mű jóval nagyobb ismertségével kell számolnunk.) Az idézések visszakeresése és elemzése azonban túlmutatna jelen dolgozat keretein, itt pusztán a könyvjegyzékekből leszürrhető adatsorokra hagyatkozom.

Az ókeresztény szerzők körében, az idézések alapján, a várakozásoknak megfelelő összefüggés rajzolódik ki. Váradi nagyjában-egészében azokat a műveket említi gyakran, amelyek Erdélyben (és Németalföldön is) könnyen hozzáférhetőek voltak. Az általa legtöbbször hivatkozott szerzők, Augustinus, Hieronymus és Johannes Chrysostomus művei számos intézményi és magánkönyvtárban elérhetőek voltak, felekezeti különbség nélkül, míg Cyrillus, Epiphanius, Hilarius, Origenes és Tertulianus műveit már valamivel nehezebb lehetett megszerezni Erdélyben.

Igazi kuriózumnak számított Cassiodorus zsoldármagyarázata, amelynek Erdélyben mindössze két példányával találkozunk (ráadásul katolikus gyűjteményben: Báthory András hagyatékában, később pedig a csíki konventnél⁷⁴), és még ritkább volt Optatus Milevitanusnak a donatista Parmenianus ellen írt munkája, amely, bár nem volt teljesen ismeretlen, Erdélyben egyetlen példányban sem volt elérhető.⁷⁵ Könnyen elképzelhető, hogy ezeket a műveket Váradi a peregrinációja idején olvashatta. Az viszont bizonytalan, hogy Prosper Aquitanus Erdélyben szintén ritkaságnak számító munkáit⁷⁶ ténylegesen kézbe vette-e, hiszen őt csak utalásként, művei megjelölése nélkül említette egy helyen.

Ahogy az egyházatyák, úgy a középkori szerzők esetében is jól kitapintható, hogy az idézések, említések gyakorisága (némi szóródással) összefügg azzal, hogy az adott mű mennyire volt könnyen elérhető vagy éppen mennyire számított ritkaságnak Erdélyben, és hogy nyugaton mennyire volt jelen a teológiai diskurzusban. Nem véletlen, hogy Váradi a számtalan alkalommal megjelent és Erdélyben is számtalan könyvtárban olvasható Thomas Aquinatis és Bernardus Claraevallensis teológiai,⁷⁷ valamint Nicephorus Callistus Xanthopoulos történeti művét idézi legtöbbször.

az el-tévelyedésről jó utban hozó kalauz Kolozsvár, Veresegyházi [Szentyel] Mihály, 1679 (RMK I. 1236), 238, 684. Canust a mű megjelölése nélkül említi: SZATMÁRNÉMETHI Mihály, *Igasság Próba kövének nyert peri*, [Rosnyai, Patak], 1669 (RMK I. 1095), 129, 131.

⁷⁴ Adattár, 16/3, 336; MUCKENHAUPT Erzsébet, *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei*, Bp., Kolozsvár, Balassi, Polis, [1999], 154–155. Cassiodorus (Váradi által nem idézett) egyháztörténeti műve megtalálható volt a Rákócziak pataki könyvtárában. MONOK István, *A Rákóczi-család könyvtárai 1588–1660*, Szeged, Scriptorum Kft., 1996 (A Kárpát-medence Koraiújkori Könyvtárai, I), 89.

⁷⁵ Magyarországon is csak két rendkívül gazdag könyvtár, Dudith András gyűjteménye, később pedig a pozsonyi jezsuita kollégium rendelkezett egy-egy példánnyal. Adattár, 12/3, 109; *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig I*, szerk. Farkas Gábor, Monok István, Pozsár Annamária, Varga András, Szeged, Scriptorum Kft., 1990 (Adattár, 17/1), 95.

⁷⁶ Prosper Aquitanus egy műve a brassói iskolai könyvtárban bukkant fel 1668-ban. *Erdélyi könyvesházak, IV, Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen*, szerk. Monok István, Ötvös Péter, Verók Attila, Bp., OSZK, 2004 (Adattár, 16/4), 618.

⁷⁷ DANKANITS 1974, i. m. 36, 67.

Más szerzők neve ugyan nem számított ismeretlennek a hazai közegben, azoknak a műveknek viszont, amelyekre Váradi hivatkozik, mégis nyoma a könyvjegyzékekben. Alexander Alensis munkáival például legalább néhány kiemelkedő értelmiségi magánkönyvtárában találkozunk, *Summája* viszont – a könyvjegyzékek tanúsága szerint – lényegében ismeretlen volt.⁷⁸ Bonaventura Petrus Lombardus-kommentárját ugyan a brassói iskolai könyvtárban olvashatták az érdeklődők,⁷⁹ *Psalteriumának* azonban egy példányáról sem tudunk Erdélyben.

Végül kimondottan ritkaságnak számítottak Augustinus Triumphus és Gabriel Biel munkái, Remigius Antissiodorensis zsolttárgyarázataiból és Sigebertus Gemblacensis *Chroniconjából* pedig egyetlen erdélyi példányt sem ismerünk.⁸⁰

Az irodalomjegyzék alapján Váradi a középkori szerzők műveit igen nagy lendülettel kereste az egyetemi tanulmányai idején: egy tucat hivatkozott műről tehetjük fel joggal, hogy Németalföldön ismerte meg. Ez azzal együtt is figyelemre méltó, hogy a középkori teológia iránti érdeklődés önmagában nem utal igazán aktuális tájékozottságra, és hogy az irodalomjegyzék e téren nem tükröz elmélyült, módszeres kutatómunkát.

Az *Égő szövétnék* lapjain említett humanista szerzők művei Erdélyben nem tartoztak az igazán népszerű és közkezen forgó olvasmányok közé, de nem is voltak teljesen ismeretlenek: egy-egy munkájukkal intézményi és magángyűjteményekben egyaránt találkozunk. Sabellicus történeti műve, Vatablus bibliakiadásai, Mercerus egzegetikai és bibilafilológiai munkái, héber és káld nyelvtana nem tartozott a ritkaságok közé, a – Váradi által szintén csak név szerint említett – Christophorus de Vega írásai viszont már inkább vajtfülvő olvasók szakkönyvtáraiban voltak fellelhetőek.⁸¹

Cassander *De officio pii viri* című művének ugyanakkor (a szerző más könyveivel szemben) egyetlen példánya sem jutott el erdélyi és magyarországi könyvtárakba. Decianus művének hasonlóképpen egyetlen erdélyi könyvtárban sem találjuk nyomát,⁸² a pontos hivatkozás azonban azt sejteti, hogy Németalföldön Váradi kezébe került ez a mű. Decianushoz hasonlóan Johannes Stella pápák

⁷⁸ Csak Lőcsén, és jóval később a bártfai Szent Egyed templomban volt elérhető. SELECKÁ MÁRZA, Eva, *A középkori Lőcsei Könyvtár*, Szeged, Scriptorum Kft., 1997 (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, 7), 79; *Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon, 1526–1726*, szerk. Zvara Edina, Szeged, Scriptorum Kft., 2001 (Adattár, 19/1), 196.

⁷⁹ Adattár, 16/4, 529.

⁸⁰ Előbbi csak a Zsámboky-könyvtárban, utóbbi pedig 1647-ben egy mariánus ferences rendháznál bukkant fel. *A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587) Gulyás Pál olvasatában*, szerk. Monok István, bev. Ötvös Péter, Szeged, Scriptorum Kft., 1992 (Adattár, 12/2), 289; *Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon, V, 1647–1750*, szerk. Monok István, Zvara Edina, Bp., Sárospatak, MTA Könyvtár és Információs Központ, Tokaj-Hegyalja Egyetem, 2023 (Adattár, 19/5), 23.

⁸¹ Ráadásul filológiai, azaz Váradi témájába vágó munkáival egyáltalán nem találkozunk. Michael Eckhardt matematikus és költő 1698-ban mártonhegyesi könyvtárában az orvostudományi olvasmányok között őrizte Vega meg nem nevezett műveit (Adattár, 16/4, 858).

⁸² Csak az esztergomi érsekek nagyszombati könyvtára rendelkezett a *Responsa* és Decianus egy másik műve példányaival (Adattár, 19/1, 60, 112).

életéről írott műve a korszak egészében egyetlen példányban sem volt megtalálható sem Erdélyben, sem Magyarországon,⁸³ az mégis joggal feltehető, hogy Váradi ténylegesen kézbe vette és olvasta, alighanem németalföldi tanulmányai során. A mű az első, 1505-ös és 1507-es kiadások után csaknem másfél évszázaddal, 1650-ben jelent meg ismét, alighanem Amszterdamban. Váradi stúdiumai idején tehát ez a mű még frissnek számíthatott Németalföldön, figyelmét ez az újdonságérték irányíthatta Stellára.

A reformáció irodalma – jóllehet legkésőbb a protestantizmus konszolidációja után, a 16. század közepétől, második felétől szerves részét alkotta az erdélyi olvasmányműveltségnek⁸⁴ – Váradi művében nagyon kis hangsúllyal szerepel. Az olyan alapműveket, mint Sleidanus történeti műve, nagyon széles körben ismerték és használták.⁸⁵ Spanheimius legtöbb munkája szintén több intézményi és magánkönyvtárban elérhető volt, de Váradinál idézett genfi beszédére egyszer sem bukkanunk az erdélyi (sem pedig a magyarországi) könyvjegyzékekben. Philippus Marnixius neve ugyanakkor Erdélyben szinte teljesen ismeretlen volt,⁸⁶ az ő idézett művével bizonyosan Németalföldön találkozott Váradi.

Ami végül az ellenreformáció és a katolikus megújulás irodalmát illeti, egy-egy mű idézettsége és erdélyi, illetve magyarországi előfordulásai a már tapasztalt összefüggést mutatják: Váradi általában azokat a műveket idézi többször, amelyek nyugaton folyamatos keresettségnek örvendtek, több alkalommal jelentek meg, és amelyek példányaikat (ettől nem függetlenül) Erdélyben is megtalálhatták.

A Váradi által leggyakrabban idézett Bellarminus művei közkeletűnek számítottak, számtalan intézményi és magángyűjteményben is találkozhatott velük az olvasó, de a szerző gondolatait az ellene írt művekből – David Pareus (1548–1622), Johannes Piscator (1546–1625), Matthaëus Sutlivius (1550?–1629) és Gulielmus Amesius (1576–1633) munkáiból – is megismerhette. Több más szerző, így Caranza, Costerus, Ribera, Cornelius a Lapide, Gregorius de Valencia és Thomas Cajetanus de Vio művei már jóval ritkábban fordultak elő Erdélyben. Ezekhez sem volt lehetetlen hozzájutni, a kortársak hivatkozásaiban is rendre felbukkannak,

⁸³ Először 1698-ban tűnik fel Borosnyai János vízaknai lelkész tulajdonában (Adattár, 16/3, 278).

⁸⁴ DANKANITS 1974, i. m. 41.

⁸⁵ Ennek legjobb példája egy, a possessorbejegyzések és lapszéli jegyzetek alapján sokak által használt löcsei példány története. KEVEHÁZI Katalin, MONOK István, *Egy Sleidanus-kötet története, Adalék Lőcse művelődéstörténetéhez és a tizenöt éves háború eseményeihez = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, tomus 25*, Szeged, 1988, 152–155.

⁸⁶ Kézdivásárhelyi Matkó István egy anekdotát közölt az életéről (sajnos, hivatkozás nélkül). KÉZDIVÁSÁRHELYI MATKÓ István, *X, út Tök Könyvnek el-tépése, avagy Banyasz csakany*, [Patak, Rosnyai János], 1668. (RMK I. 1072 = RMNy 3481), 224–225. Műveivel viszont erdélyi könyvtárakban nem találkozunk, csak Zsámboky János könyvei között bukkan fel a wormszi birodalmi gyűlésen elmondott beszédének 1578-as kiadása, a Beythe családnál pedig egy *Libellus supplex* című műve volt meg. Adattár, 12/2, 339; ZVARA 2013, i. m. 334.

mégis bizonytalan, hogy Váradi hazai tanulmányai során ismerkedhetett-e meg velük.

Más szerzőknél még inkább egyértelmű a helyzet. Baronius egyháztörténete – illetve annak Henricus Spondanus (1568–1643) és Odoricus Raynaldus (1595–1671) által készített átdolgozásai, folytatásai – ugyan Magyarországon több gyűjteményben megtalálhatóak voltak, Erdélyben viszont nem számítottak gyakori olvasmánynak.⁸⁷ Thomas Stapleton neve ugyan más munkáinak hála nem feltétlenül csengett idegenül, a Váradi által használt *Principiorum fidei doctrinalium demonstratio* című műnek azonban egyetlen példányával találkozunk, a Rákócziak pataki könyvtárában.⁸⁸

Ferdinandus Quirinus de Salazar *Példabeszédek* könyvéhez írt magyarázatából Erdélyben csak Kaposi Juhász Sámuel rendelkezett saját példánnyal,⁸⁹ a magyarországiakat pedig kivétel nélkül főpapi magángyűjtemények és jezsuita intézményi könyvtárak őrizték.⁹⁰ Johannes Roffensis, valamint – a Váradinál csak név szerint említett – Sylvester Prieratis művei egyetlen erdélyi könyvtárban sem voltak olvashatóak, Martinus Bresserus és Rudolphus Cupers nevével pedig magyarországi könyvtárak katalógusában sem találkozunk. Ezeket alighanem Németalföldön ismerhette meg Váradi, és a hivatkozások pontossága alapján úgy tűnik, ténylegesen kézbe vette, olvasta őket.

Az idézett szövegek kétharmadát Váradi egyáltalán nem, vagy csak nehezen szerezhette meg Erdélyben. Arányaiban tehát a katolikus megújulás és az ellenreformáció szerzői közül ismerkedhetett meg a legtöbb új névvel és művel németalföldi peregrinációja során. Ez akkor is jelentős tény, ha az irodalomjegyzék e téren sem tükröz módszeres válogatást, tervszerű kutatómunkát.

Összegzés

Váradi Máttyás németalföldi egyetemi éve alatt készített és megjelent munkájának hivatkozási rendszere a korban megszokott gyakorlatot tükrözi, talán kissé elnagyoltabb és pontatlanabb az átlagosnál, valamint a hivatkozott művek összetétele is kevésbé szisztematikus kutatómunkára utal. A 108 tételt tartalmazó, rekonstruált irodalomjegyzék persze csak közvetetten utal Váradi olvasmányműveltségére, vagyis nem annyira a szerző tényleges olvasottsága határozta meg, hanem a mű

⁸⁷ 1608-ban Báthory András hagyatékában, 1661-ben pedig a kolozsvári unitárius Árkosi Tegző Ferenc és Benedek könyvtárában bukkant fel egy-egy példánya. Adattár, 16/3, 335; *Erdélyi könyvesházak, V, 1541–1782, Vegyes források*, szerk. Bíró Gyöngyi, Monok István, Verók Attila, Bp., MTA Könyvtár és Információs Központ, 2018 (Adattár, 16/5), 100.

⁸⁸ MONOK 1996, i. m. 126.

⁸⁹ Adattár, 16/5, 41.

⁹⁰ Adattár, 17/1, 70, 98; *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig 2, Nagyszombat, 1632–1690*, szerk. Farkas Gábor Farkas, Szeged, Scriptum Kft., 1997 (Adattár, 17/2), 133, 305, 312; Adattár, 19/1, 22, 153.

– iskolai disputációk sorozataként összeálló, nem pedig szervesen építkező – érmenete. Ezzel magyarázható, hogy kimaradtak az antik szerzők és erősen háttérbe szorultak a humanizmus és a protestantizmus klasszikusai.

Váradí csaknem ugyanannyi hivatkozással – és köztük ugyanannyi pontos hivatkozással és szó szerinti idézettel – él, amikor a katolikus tanítást rekonstruálja és amikor a protestáns álláspont mellett érvel. Hasonló szerzői gesztust sejtethünk a katolikusok által is tekintélyként elismert egyházatyák túlsúlya, és ugyanakkor a protestantizmus szerzőinek – azaz saját táborának – súlytalansága mögött. A hivatkozások jellege azonban teljesen megfelel a hitvitázó irodalom sajátosságainak: a szó szerinti idézetek és a parafrázisok (alighanem szándékos) pontatlansága mellett sok esetben anekdoták, képszerű utalások segítségével keltett ellenfelei iránt nevetséget vagy ellenérzést a protestáns olvasók körében.

Váradí hivatkozott olvasmányai nem számítanak igazán korszerű irodalomnak,⁹¹ a leginkább kortársnak tekinthető szerzők és művek is három-négy évtizeddel korábbiak. Ezt az összképet erősíti, hogy a közelmúlt és saját kora első vonalbeli szerzőinél érezhetően többször említ középkori műveket.

Az *Égő szövétnék* hivatkozásai követik az erdélyi művelődés, olvasmányműveltség trendjeit. Váradí azokat a műveket idézte legtöbbször, amelyek Erdélyben is elérhetőek voltak, még ha nem is feltétlenül számítottak közkezen forgó műveknek. A hivatkozásai között azonban szerepel három tucat olyan mű is, amelyek hazai közegben nem voltak fellelhetőek vagy kimondott ritkaságnak számítottak, ráadásul ezeket, úgy tűnik, Váradí ténylegesen kézbe vette és olvasta, és nem csak kivonatokból, kompendiumokból, mások hivatkozásaiból ismerte. A németalföldi peregrináció során tehát jelentősen gyarapította olvasottságát a szisztematikus és a kontroverz teológia és valamelyest az egyházjog és az egyháztörténet területén. Ez egy olyan hallgatótól, aki nem annyira lelkésznek, mint inkább orvosnak készül, egyáltalán nem kis teljesítmény.

⁹¹ MONOK 2015, i. m. 96; OLÁH, Róbert, *Obsolescent Reformed Libraries in the seventeenth and eighteenth Century Carpathian Basin = Les bibliothèques et l'économie des connaissances, Bibliotheken und die Ökonomie des Wissens 1450–1850*, eds. Barbier, Frédéric, Seidler, Andrea, Monok, István, Bp., MTA Könyvtár és Információs Központ, 2020, 105–117; A modernség, korszerűség fogalmának különböző vonatkozásaira: MONOK István, *Mitől modern egy kora újkori könyvtár Magyarországon és Erdélyben? A megítélés szempontjai = Hagyomány, egység és korszerűség, Az Egyházi Könyvtárak Egyesülete 2009. november 10-i, jubileumi konferenciájának előadásai*, szerk. Gáborján Szabó Botond, Debrecen, Egyházi Könyvtárak Egyesülete, 2010, 16–29.

Függelék

Az *Égő szövétnék* lapjain idézett művek

Lehetőség szerint a legfrissebb, Váradi által is használható kiadások adatait gyűjtöttem össze, függetlenül attól, hogy katolikus, vagy protestáns szellemű kiadványról van-e szó. Többkötetes művek esetén csak azokat a köteteket tüntettem fel, amelyekben a Váradi által idézett részletek találhatóak.

ALEXANDER Alensis (1185–1245)

1. Summae theologiae pars quarta... – Coloniae Agrippinae, Sumptibus Ioannis Gymnici, sub Monocerote, 1622. – [XVII] 845 p.

AMBROSIUS Mediolanensis (339 k. – 397 k.)

2. De officiis libri tres. = Sancti Ambrosii mediolanensis Episcopi Opera ex editione Romana. Tomus Quartus. – Lutaetiae Parisiorum, impensis Societatis Typographica Librorum Officii Ecclesiastici, 1661. – pp. 1–86.
3. De poenitentia liber. = Sancti Ambrosii mediolanensis Episcopi Opera ex editione Romana. Tomus Quintus. Lutaetiae Parisiorum, impensis Societatis Typographica Librorum Officii Ecclesiastici, 1661. – pp. 527–552.
4. In Librum Psalmorum. = Sancti Ambrosii mediolanensis Episcopi Opera ex editione Romana. Tomus Secundus. – Lutaetiae Parisiorum, impensis Societatis Typographica Librorum Officii Ecclesiastici, 1661. – pp. 649–843.
5. Oratio de exitu, vita, ac virtutibus Theodosii Imperatoris... = Operum Divi Ambrosii episcopi Mediolanensis tomus tertius. – Parisiis. Apud Carolam Guillard, [1549.] – pp. 491–500.

ANSELMUS Cantuariensis (1033–1109)

6. Commentaria in Epistolas Pauli omnes dilucida. = Divi Anselmi archiepiscopi Cantuariensis Opera omnia quatuor tomis comprehensa. Tomus Secundus. – Studio et opera D. Ioannis Picardi. – Coloniae Agrippinae, sumptibus Petri Cholini, 1612. – pp. 1–509.

ANTONINUS Florentinus (1389–1459)

7. Chronicorum tertia pars. Quae ab Innocentio III. pont. max. usque ad Pium II. id est, ab anno Christi 1313. usque ad annum 1459. res toto fere orbe gestas exponit. – Lugduni, ex officina Iuntarum, et Pauli Guittii, 1586. – [II] 809 p.

ATHANASIUS Alexandrinus (298 k. – 373.)

8. Oratio contra gentes. = Sancti patris nostri Athanasii archiepiscopi Alexandriae opera quae reperiuntur omnia. Tomus primus. – Parisii, Sumptibus Michaelis Sonni, Claudii Morelli, & Sebastiani Cramoysi, 1627. – pp. 1–52.
9. Contra idola oratio. = Divi Athanasii Magni Alexandrini archiepiscopi, scriptoris gravissimi, et sanctissimi Christi Martyris, omnia quae extant Opera. – Parisiis, apud Sebastianum Niuellium, 1581. – pp. 1–23.

AUGUSTINUS Hipponensis (354–430)

10. Contra epistolam Manichaei quam vocant fundamenti. = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi opera omnia. Tomus XI. comprehensa. Tomus sextus. Lugduni, sumptibus Ioannis Girin & Francisci Comba, 1664. – pp. 41–51.
11. Contra Iulianum Pelagianum. = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi opera omnia. Tomus XI. comprehensa. Tomus septimus. – Lugduni, sumptibus Ioannis Radisson, 1664. – pp. 340–411.
12. Contra Maximinum haereticum Arrianorum Episcopum. = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi opera omnia. Tomus XI. comprehensa. Tomus sextus. – Lugduni, sumptibus Ioannis Girin & Francisci Comba, 1664. – pp. 255–289.
13. De civitate Dei libri XXII. cum commentariis Ioan. Ludovici Vivis, et Leonardi Coquaei. = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi opera omnia. Tomus XI. comprehensa. Tomus quintus. – Lugduni, sumptibus Ioannis Girin & Francisci Comba, 1664. – [XXIV] 844 p.
14. De dono perseverantiae. = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi opera omnia. Tomus XI. comprehensa. Tomus septimus. – Lugduni, sumptibus Ioannis Radisson, 1664. – pp. 569–581.
15. De gratia Christi et de peccato originali contra Pelagium & Caelestium. = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi opera omnia. Tomus XI. comprehensa. Tomus septimus. – Lugduni, sumptibus Ioannis Radisson, 1664. – pp. 305–320.
16. De haeresibus ad Quodvultdeum liber unus. = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi opera omnia. Tomus XI. comprehensa. Tomus sextus. – Lugduni, sumptibus Ioannis Girin & Francisci Comba, 1664. – pp. 3–14.
17. De natura et gratia contra Pelagianos. = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi opera omnia. Tomus XI. comprehensa. Tomus septimus. – Lugduni, sumptibus Ioannis Radisson, 1664. – pp. 279–291.
18. De praedestinatione sanctorum. = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi opera omnia. Tomus XI. comprehensa. Tomus septimus. – Lugduni, sumptibus Ioannis Radisson, 1664. – pp. 559–568.
19. De vera religione liber. = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi opera omnia. Tomus XI. comprehensa. Tomus primus. – Lugduni, sumptibus Ioannis Girin & Francisci Comba, 1664. – pp. 273–290.

20. Enarrationes in CL. Psalmos davidis. = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi opera omnia. Tomis XI. comprehensa. Tomus octavus. – Lugduni, sumptibus Ioannis Radisson, 1664. – 634 p.
21. Enchiridion ad Laurentium. = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi opera omnia. Tomis XI. comprehensa. Tomus tertius. – Lugduni, sumptibus Ioannis Girin & Francisci Comba, 1664. – pp. 55–71.
22. Epistolarum liber. = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi opera omnia. Tomis XI. comprehensa. Tomus secundus. – Lugduni, sumptibus Ioannis Radisson, 1664. – 342 p.
23. In evangelium Ioannis expositio. = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi opera omnia. Tomis XI. comprehensa. Tomus nonus. – Lugduni, sumptibus Ioannis Radisson, 1664. – pp. 1–200.
24. Liber quinquaginta homiliarum. = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi opera omnia. Tomis XI. comprehensa. Tomus decimus. – Lugduni, sumptibus Ioannis Girin & Francisci Comba, 1664. – pp. 140–187.
25. Sermones de verbis Apostoli. = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi opera omnia. Tomis XI. comprehensa. Tomus decimus. – Lugduni, sumptibus Ioannis Girin & Francisci Comba, 1664. – pp. 83–140.

AUGUSTINUS Triumphus (1243–1328)

26. Summa de potestate ecclesiastica. – Romæ, ex typographia Georgij Ferrarj, apud Vicentium Accoltum, 1584. – [XII] 563 [LIV] p.

BARONIUS, Caesar (1538–1607)

27. Annales ecclesiastici. Tomus I–XII. – Antverpiae, ex officina Christophori Plantini, 1612.
28. Henrici Spondani... Epitome Annalium ecclesiasticorum Caesaris Baronii S. R. E. presbyteri cardinalis bibliothecarj apostolici. Tomus I–II. – Lugduni, sumptibus Hieronymi de la Garde, 1660.

BELLARMINUS, Robertus (1542–1621)

29. Catechismus seu Explicatio doctrinae Christianae. – Coloniae Agrippinae, sumptibus Bernardi Gualtheri, 1630. – [IV] 230 p.
30. De membris Ecclesiae militantis.⁹² = Disputationum Roberti Bellarmini Politiani... de controversiis Christiane fidei, adversus huius temporis haereticos. Tomus II. – Coloniae Agrippinae, Sumptibus Ioannis Gymnici & Antonii Hierat, 1615. – pp. 90–228.
31. De Ecclesia triumphante.⁹³ = Disputationum Roberti Bellarmini Politiani... de controversiis Christiane fidei, adversus huius temporis haereticos. Tomus

⁹² Váradi nem a mű főcímét, hanem első könyvének címét adja meg rövidítve: „de Cleri.” VÁRADI 1668, i. m. 100.

⁹³ Váradi egy alkalommal nem a mű főcímét, hanem első könyvének címét szerepelteti a hivatkozásban: „De beatit. Sanct.” VÁRADI 1668, i. m. 158.

- II. – Coloniae Agrippinae, Sumptibus Ioannis Gymnici & Antonii Hierat, 1615. – pp. 269–368.
32. De sacramento Eucharistiae. = Disputationum Roberti Bellarmini Politiani... de controversiis Christiane fidei, adversus huius temporis haereticos. Tomus III. – Coloniae Agrippinae, Sumptibus Ioannis Gymnici & Antonii Hierat, 1615. – pp. 150–376.
33. De summo pontifice. = Disputationum Roberti Bellarmini Politiani... de controversiis Christiane fidei, adversus huius temporis haereticos. Tomus I. – Coloniae Agrippinae, Sumptibus Ioannis Gymnici & Antonii Hierat, 1615. – pp. 189–355.
34. De verbo Dei. = Disputationum Roberti Bellarmini Politiani... de controversiis Christiane fidei, adversus huius temporis haereticos. Tomus I. – Coloniae Agrippinae, Sumptibus Ioannis Gymnici & Antonii Hierat, 1615. – pp. 1–84.

BERNARDINUS de Bustis (1450–1515)

35. Rosarium sermonum per quadragesimam, ac in omnibus diebus, tam Dominicis, quam festis per annum; necnon de unaquaque materia praedicabilium. Mariale item, seu sermones de B. Virg. Maria... – Coloniae Agrippinae, sumptibus Antonii Hierati sub Monocerote, 1607. – [XII] 704 p.

BERNARDUS Claraevallensis (1090/91 – 1153)

36. Tractatus de gratia et libero arbitrio. = S. Patris Bernardi Claraevallensis... Operum Tomus IV. – Studio et labore Iacobi Merloni Horstii. – Parisiis, 1645. – pp. 63–73.
37. S. P. Bernardi Abbatis Claraevallensis Operum Tomus I. Epistolas continens. – Studio & Labore Iacobi Merloni Horstii. – Parisiis, 1645. – pp. 1–152.

BIEL, Gabriel (1418/25 – 1495)

38. Commentarii doctissimi in IIII. sententiarum libros. – Brixiae, apud Petrum Bozolam, 1574. – [LXXVIII] 369 p.

BONAVENTURA (1217/21 – 1274)

39. Sancti Bonaventurae ex ordine minorum... Operum tomus quartus, Quo expositiones in librum I. et II. sententiarum... continentur. – Moguntiae, sumptibus Antonij Hierati, 1609. – [IV] 535 [VI] p.
Sancti Bonaventurae ex ordine minorum... Operum tomus quintus, Quo expositiones in librum III. et IV. sententiarum... continentur. – Moguntiae, sumptibus Antonij Hierati, 1609. – [VI] 556 [XC] p.
40. Psalterium Beatae Mariae virginis. – Insulis, ex officinâ Ignatii & Nicolai de Rache, sub Biblijs aureis, 1659. – 286 p.

BRESSERUS, Martinus (1584–1635)

41. De consciencia libri VI. – Antverpiae, apud viduam Joannis Cnobbari, 1638. – [XXIV] 742 [XL] p.

CANUS, Melchior (1509? – 1560)

42. De locis theologicis Libri duodecim. = R. D. Melchioris Cani Ordinis Preadicatorum, Episcopi Canariensis... Opera. – Coloniae Agrippinae, In Officina Birckmannica, sumptibus Arnoldis Mylii, 1605. – pp. 1–739.

CARRANZA, Bartholomaeus (1503–1576)

43. Summa conciliorum a S. Petro usque ad Iulium III. pontificem maximum, omnibus in sacris literis versantibus apprime utilissima. – Duaci, excudebatur apud viduam Petri Telu, 1659. – [VIII] 796 [XL] p.

CASSANDER, Georgius (1513–1566)

44. De officio pii ac publicae tranquillitatis vere amantis viri, in hoc religionis dissidio. – Lugduni, Sumptibus Lazari Zetzneri, 1612. – 66 p.

CASSIODORUS, Flavius Magnus Aurelius (487 k. – 583 k.)

45. Super Psalmos expositio. – Venetiis, 1534. – [XXXV] 228 p.

COSTERUS, Franciscus (1532–1619)

46. Enchiridion controversiarum praecipuarum nostri temporis de religione, in gratiam Sodalitates Beatissimae Virginis Mariae. – Lugduni, apud haered. Gulielmi Rovillii, 1604. – [XLVI] 585 [XXV] p.

CUPERS, Rudolphus (16. század második fele)

47. Tractatus de sacrosancta universali ecclesia, eiusq[ue] sacramentis, principatu, senatu, conciliis, magistratibus & ministris, iure divino institutis prostratis impiorum rationibus. – Venetiis, apud Dominicum de Farris, 1588. – [LXXVI] 342 p.

CYRILLUS Alexandrinus (376 k. – 444)

48. Commentaria in Ioannis Evangelium libri X. cum fragmentis Libr. VII. & VIII. = S. P. N. Cyrilli Alexandriae archiepiscopi operum. Tomus quartus. – Cura & studio Joannis Auberti. – Lutetiae, Regiis Typis, 1638. – 1123 [LIII] p.
49. Contra Julianum Apostatam Lib. X. = S. P. N. Cyrilli Alexandriae archiepiscopi operum. Tomus sextus. – Cura & studio Joannis Auberti. – Lutetiae, Regiis Typis, 1638. – pp. 1–362.

DECIANUS, Tiberius (1509–1582)

50. Responsa... Vol. II-III. – Venetiis, apud Vassallinum, 1602.

DOMINIS, Marco Antonio de (1506–1624)

51. *Censura Sacrae Facultatis Theologicae Coloniensis*. – Coloniae Agrippinae, Apud Antonium Hierat, 1618. – [V] 115 p.

DUNS SCOTUS, Johannes (1266/74 – 1308)

52. *Quaestiones in Lib. IV. Sententiarum. Tomus V-VIII*. – Lugduni, Laurentii Durand, 1639.

DURANDUS, Guillelmus (1230–1296)

53. *Rationale seu enchiridion divinorum officiorum*. – Lugduni, in Off. Q. Philip Tinghi, apud Simphorianum Beraud, et Stephanum Michaellem, 1634. – [XL] 568 p.
54. *Scriptum super IV libros Sententiarum*. – Venetiis, 1571.

EPIPHANIUS Constantienses (310/20 – 403)

55. *Contra octuaginta haereses opus*. – Basiliae, ex Officina Hervagiana, per Eusebium Episcopum, 1578. – [X] 430 [XII] p.
56. *Epistola ad Joannem episcopum Hierosolymitanum*. – Parisiis, apud Hieronymum de Marnes, & Guillaume Cauellat, 1566. – pp. 411–415.

FLAVIUS, Josephus (37 k. – 100 k.)

57. *Antiquitatum Iudaicarum libri XX*. – Sigismundo Galenio interprete. = Flavii Iosephii Hierosolymitani Sacerdotis Opera quae extant. Genevae, apud Petrum Aubertum, 1635. – pp. 1–703.

GRATIANUS de Clusio (1075/80 k. – 1145/47 k.)

58. *Decretum Gratiani, emendatum et notationibus illustratum: Unà cum glossis, Gregorii XIII. Pont. Max. iussu editum*. – Lugduni, sumptibus Antonij Pillehotte, 1624. – [X] 2072 [76+XXIV] p.

GREGORIUS de Valencia (1549–1603)

59. *De idolatria contra sectariorum contumelias disputatio; unacum Apologético, aduersus Jacobum Herbrandum Lutheranum*. – Ingolstadtii, apud Davidem Sartorium, 1580. – [VI] 415 p.
60. *Disputatio de satisfactione contra nostri temporis sectarios. Praeside Gregorio de Valencia, respondente M. Casparo Weinschenck*. – Ingolstadtii, ex Officina Typographica Davidis Sartorii, 1588. – [II] 39 p.

GUIDO de Monte Rocherii (1331 k.)

61. *Manipulus curatorum omnibus sacerdotibus pernecessarius*. – Venetiis, apud Ioan. Antonium Bertanum, 1575. – 312 p.

HIERONYMUS, Sophronius Eusebius (347 – 419/20)

62. *Adversus Pelagium ad Ctesiphontem.* = Sancti Hieronymi Stridonensis operum tomi I. II. III. – Mariani Victorii Raetini episcopi amerini labore et studio. – Parisiis, 1643. – pp. 545–554.
63. *Commentariorum Lib. I. in Danielelem.* = Sancti Hieronymi Stridonensis operum tomi IV. V. – Mariani Victorii Raetini episcopi amerini labore et studio. – Parisiis, 1643. – pp. 495–530.
64. *Commentariorum in Matheum libri IV.* = Sancti Hieronymi Stridonensis operum tomus VI. – Mariani Victorii Raetini episcopi amerini labore et studio. – Parisiis, 1643.
65. *Commentarii in primam epistolam ad Corinthios.* = Sancti Hieronymi Stridonensis operum tomus VIII. – Mariani Victorii Raetini episcopi amerini labore et studio. – Parisiis, 1643.
66. *Sancti Eusebii Hieronymi Stridonensis Epistolae.* = Sancti Hieronymi Stridonensis operum tomi I. II. III. – Mariani Victorii Raetini episcopi amerini labore et studio. – Parisiis, 1643. – pp. 1–421

INCARNATUS, Fabius (16–17. század)

67. *Scrutinium sacerdotale, sive modus examinandi, tam in visitatione Episcopali, quam in susceptione ordinum.* – Venetiis, typis Zaccaria Conzatti, 1662. – [XXXVI] 468 p.

INNOCENTIUS III., Papa (1160–1216)

68. *De sacro altaris mysterio, libri sex.* – Lovanii, Apud Hieronymum Wellaeum, ad Intersigne Diamantis, 1566. – [XIII] 202 p.

IRAENEUS Lugdunensis (130 k. – 202 k.)

69. *Libri quinque Adversus portentosas haereses Valentini & aliorum...* – Opera & diligentia Nicolai Gallasii. – [Parisiis], apud Joannem le Preux & Joannem Parvum, 1570. – [XVIII] 408 [XX] p.

LACTANTIUS, Lucius Caecilius Firmianus (250 k. – 325 k.)

70. *Diuiinarum Institutionum.* = Lucii Coelii Lactantii Firmiani Opera quae extant. – Cum selectis variorum commentariis, opera & studio Servatii Gallaei. – Lugdunum Batavorum, apud Franciscum Hackium & Petrum Leffen, 1660. – pp. 3–732.

LAPIDE, Cornelius a (1567–1637)

71. *In omnes Divi Pauli epistolas commentaria.* – Lutetiae Parisiorum, ex officina typographica Edmundi Martini, 1628. – [V] 976 [LXXXIX] p.

LEO I. Magnus, papa (390 k. – 461)

72. *Sermones & Homiliae, quae quidem extant omnes.* Lovanii, apud Hieronymum Wellaeum ad intersigne Diamantis, 1566. – [XVIII] 442 [XXIII] p.

LIUDPRANDUS Cremonensis (920 k. – 972?)

73. *Rerum ab Europe Imperatoribus ac Regibus gestarum Libri VI.* = Luitprandi subdiaconib Toletani... opera quae extant. – Antverpiae, ex officina Plantiniana Balthasaris Moreti, 1640. – pp. 1–130.

MARNIXIUS, Philippus (1540–1598)

74. *Premier tome du Tableau des differens de la religion.* – A Leyden, par Jean Paets, 1660. – 335 p.⁹⁴

NICEPHORUS CALLISTUS, Xanthopoulos (1256 k. – 1335 k.)

75. *Ecclesiasticae historiae libri XVIII.* In duos tomos distincti, ac Graece nunc primum editi. – Adiecta est Latina interpretatio Ioannis Langi, a R. P. Frontone Ducaeo... cum Graecis collata & recognita. – Lutetiae Parisiorum, sumptibus Sebastiani & Gabrielis Cramoisy, 1630. – [VIII] 809 [XL] p.

NICOLAUS I. Magnus, papa (819? – 867)

76. *Antiqua et insignis Epistola Nicolai Pape I. Ad Michaellem Imperatore[m] Augustu[m]...* – [Ed. Johannes Cochlaeus] – Lipsiae, ex Officina Melchioris Lotteri, 1536.

OPTATUS Milevitanus (375 k.)

77. *De Schismate Donatistarum contra Parmenianum Donatistam Libri Septem.* – In eosdem notae & emendationes Merici Casauboni. – Londini, typis Joh. Legat, 1631. – [XVI] 364 p.

ORIGENES Adamantius (185 k. – 253 k.)

78. *Contra Celsum libri octo.* – Gulielmus Spencerus, Cantabrigiensis, Collegii Trinitatis Socius, utriusque operis versionem recognovit, & Annotationes adjecit. – Cantabrigiae, Excudebat Joan. Field. Impensis Gulielmi Morden, 1658. – [X] 428, 98 [XL] p.
79. *In Epistolam ad Romanos.* = Origenis Adamantii magni illius et vetusti scripturarum interpretis Opera quae quidem extant omnia. Tomus II. – Basiliae, sumptibus Ludovici Regis, 1620.
80. *In Exodum homiliae.* = Origenis Adamantii magni illius et vetusti scripturarum interpretis Opera quae quidem extant omnia. Tomus I. – Basiliae, sumptibus Ludovici Regis, 1620. – pp. 58–104.

OTTO Frisingiensis (1114—1158)

81. *Chronicon, siue ab orbe condito ad sua usque tempora gestarum, Libri octo.* – Basiliae, apud Petrum Pernam, 1569. – [XIII] 196 [XVIII] p.

⁹⁴ Váradi rövidítése („Tab. Controv. Relig.” VÁRADI 1668, i. m. 119) egy latin nyelvű kiadást sejtet, ennek azonban a francia és holland kiadások mellett nem találtam nyomát.

PASCHASIUS Radbertus (786 k. – 865)

82. Liber de Sacramento Corpore et Sanguini Domini.⁹⁵ = S. Paschasio Radberti abbatis Corbeiensis opera. – Lutetiae Parisiorum, sumptibus Michaelis Sonni, 1618. – pp. 1551–1636.

Pastorale Romanum

83. [Ed. Plantina]⁹⁶

PETRUS, Ancharanus (1333 k. – 1416)

84. Consilia siue iuris responsa. – Venetiis, 1585. – [XXVI] 239 p.

PETRUS Lombardus (1096 k. – 1164)

85. Sententiarum libri IV. – Per Joannem Aleaume... nunc primum verè restituti... Accessit etiam recens tabula in primum Sententiarum librum F. Roberti Wiarti... – Rothomagi, Apud Antonium Ferrand et Joannem Behourt, 1651. – [XXXVIII] 410, 160, [48+XLII] p.

PLATINA, Bartholomaeus (1421–1481)

86. Opus de vitis ac gestis summorum Pontificum ad Sixtum III. pont. max. deductum. – S. l. et typ., 1664. – [XLIII] 672 p.

REGINO Prumiensis (842–915)

87. Chronici Reginonis abbatis Prumiensis coenobii. – Argentorati, Sumptibus Lazari Zetzneri, 1609. – [72 p.]

REMIGIUS Antissiodorensis (841–908)

88. Enarrationu[m] in Psalmos David liber unus. – Coloniae, ex officina Eucharri Ceruicorni, impensa M. Godefridi Hittorpii, 1536. – [XV] 378 p.

RIBERA, Franciscus (1537–1591)

89. [Commentarius in epistolam ad Thessalonicenses secundam]⁹⁷

ROFFENSIS, Johannes (1469–1535)

90. Sacri sacerdotii defensio contra Lutherum. = R. D. D. Ioannis Fischerii, Roffensis in Anglia episcopi, opera. – Wirceburgi, apud Georgium Fleischmannum, 1597. – pp. 1232–1298.

⁹⁵ A szerző *De coena* címmel említi. VÁRADI 1668, i. m. 105.

⁹⁶ Váradi három alkalommal hivatkozik (VÁRADI 1668, i. m. 44–46.) a katolikus szerkönyv Plantin-féle kiadására, ennyi adat alapján azonban még nem azonosítható a kötet.

⁹⁷ A hivatkozás (VÁRADI 1668, i. m. 81.) teljes bizonyossággal nem feloldható. Franciscus Ribera a páli levelek közül csak a Zsidókhöz írt levelet kommentálta, a címben megjelölt textus tehát alighanem téves. Elvileg lehetséges volna, hogy Váradi Alphonsus Tostado Ribera (1410–1455) egyik művére gondolt, ő azonban a páli levelek egyikéhez sem készített kommentárt.

SABELLICUS, Marcus Antonius (1436–1506)

91. Rapsodie historiarum Enneadum. – [Parisiis], venundatur ab Joanne Parvo & Jo. Badio Ascensio, [1516.]

SALAZAR, Ferdinandus Quirinus de (1576–1646)

92. Expositio in proverbialia Salomonis. Tomus I. – Parisiis, Ex Officina Hieronymi Drovart, Apud Dionysium Bechet, 1637. – [XVI] 585 [LII] p.

SALMERON, Alphonsus (1515–1585)

93. In Epistolam ad Galatas. = Disputationum in Epistolas Divi Pauli tomus tertius; in ordine autem tomus XV. – Coloniae Agrippinae, Apud Antonium Hierat, & Ioannem, 1615. – pp. 1–160.

SALVIANUS Massiliensis (405 k. – 451)

94. De vero iudicio et providentia Dei, ad S. Salonium Episcopum Viennensem Libri VIII. – Cura Io. Alexandri Brassicani I. C. editi ac eruditus Scholiis illustrati. – Rothomagi, Apud Ioannem Osmont, 1627. – 174 p.

SIGEBERTUS Gemblacensis (1030 k. – 1112)

95. Chronicon. – Studio Auberti Miraei. – Antverpiae, apud Hieronymum Verdussen, 1608. – [VI] 263 p.

SLEIDANUS, Johannes (1506–1566)

96. Commentariorum de statu religionis et Reipublicae Carolo Quinto Caesare Libri XXVI. – Argentorati, apud Christoph ab Heyden, 1621. – [XXX] 872 [XX] p.

SOCRATES Scholasticus (380 k. – 439 u.)

97. Historiae Ecclesiasticae. = Historiae Ecclesiasticae pars secunda... – Lovanii, excudebat Seruatius Sassenus, sumptibus haeredum Arnoldi Birckmanni, 1569. – pp. 1–190.

SPANHEMIUS, Fridericus (1600–1649)

98. Geneva Restituta. – A Geneue, par Pierre Chouët, 1636. – [VI] 104 p.

STAPLETON, Thomas (1535–1598)

99. De principiis fidei doctrinalibus controversia. = Thomae Stapletoni Angli, sacri theologiae doctoris... Opera, quae extant omnia. Tomus I. – Lutetiae Parisiorum, 1620. – pp. 1–434.

STELLA, Johannes (1380 – 1435 k.)

100. *Opus de vitis ac gestis summorum pontificum.* – S. l., s. typ., 1650.⁹⁸
– 286 p.

TERTULLIANUS, Quintus Septimius Florens (160 k. – 225 k.)

101. *De baptismo adversus Quintillam.* = Q. Septimii Florentis Tertulliani Carthagiensis presbyteri Opera omnia, quae hactenus reperiri potuerunt. Tomus tertius. – Cum Iacobi Pamellii Brugensis, ...argumentis & annotationibus toti operi interjectis... illustratur. – Rothomagi, apud Ludovicum du Mesnii, 1662. – pp. 386–408.
102. *De idolatria liber.* = Q. Septimii Florentis Tertulliani Carthagiensis presbyteri Opera omnia, quae hactenus reperiri potuerunt. Tomus secundus. – Cum Iacobi Pamellii Brugensis, ...argumentis & annotationibus toti operi interjectis... illustratur. – Rothomagi, apud Ludovicum du Mesnii, 1662. – pp. 238–256.
103. *De praescriptione haereticorum.* = Q. Septimii Florentis Tertulliani Carthagiensis presbyteri Opera omnia, quae hactenus reperiri potuerunt. Tomus tertius. – Cum Iacobi Pamellii Brugensis, ...argumentis & annotationibus toti operi interjectis... illustratur. – Rothomagi, apud Ludovicum du Mesnii, 1662. – pp. 327–385.

THEODORETUS (393–466)

104. *Haereticarum fabularum compendium.* = Beati Theodreti Episcopi Cyri Opera omnia in quatuor tomos distributa. Tomus IV. – Lutetiae Parisiorum, sumptibus Sebastianus Cramoisy, 1642. – pp. 187–318.
105. *Interpretatio in omnes Psalmos.* = Beati Theodreti Episcopi Cyri Opera omnia in quatuor tomos distributa. Tomus I. Pars altera. – Lutetiae Parisiorum, sumptibus Sebastianus Cramoisy, 1642. – pp. 393–982.

THOMAS Aquinas (1225–1274)

106. *Summa totius theologiae.* Pars III, Vol. I-II. – Coloniae Agrippinae, sumptibus Cornelii ab Egmond & Sociorum, 1639.

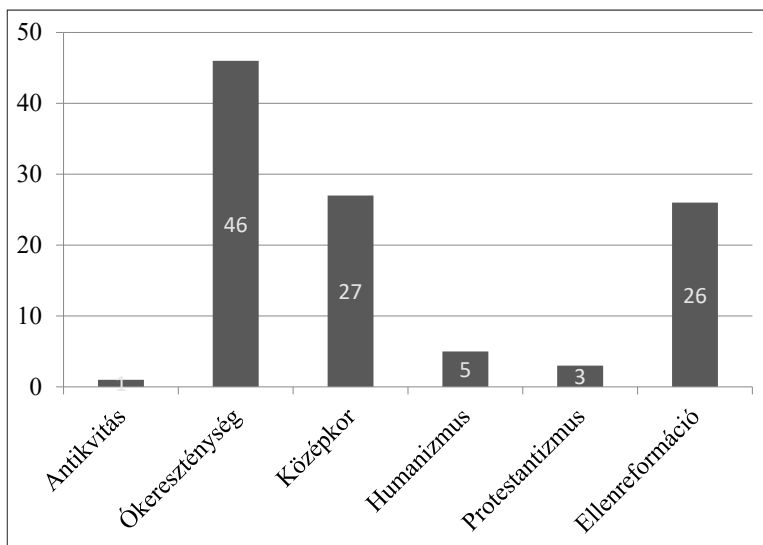
VÁSQUEZ, Gabriel (1549/51 – 1604)

107. *Commentariorum, ac disputationum in tertiam partem sancti Thomae.* Tomus I–IV. – Lugduni, sumptibus Iacobi Cardon, 1631.
108. *De cultu adorationis libri tres.* – Moguntiae, ex officina Ioannis Albini, 1601. – [XXX] 548 [XLII] p.

⁹⁸ Váradi egy párizsi kiadásra hivatkozik (VÁRADI 1668, i. m. 49.), ám a műnek csak egy 1505-ös velencei és strasbourgi, egy 1507-es és egy 1650-es, valószínűleg bázeli kiadását találtam.

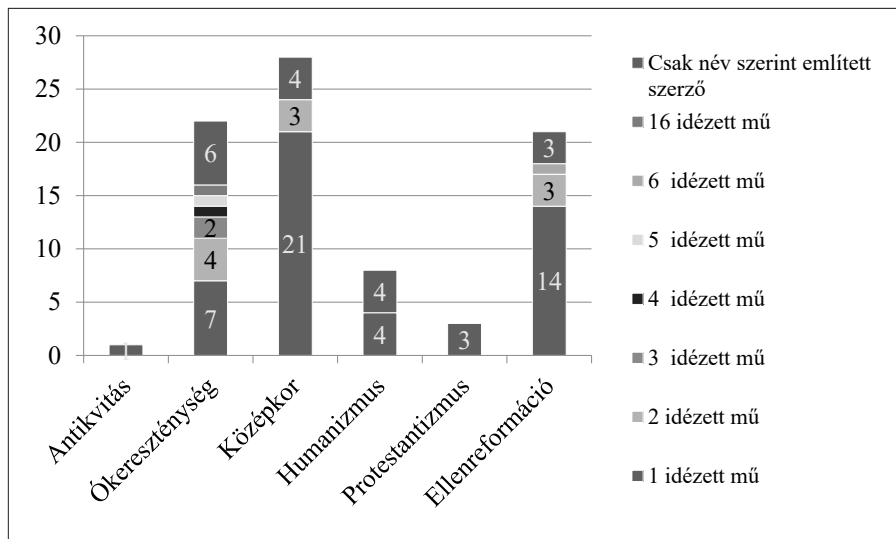
Csak név szerint említett szerzők

1. BASILIUS Magnus (329/30 – 379)
2. BEDA Venerabilis (672/73 – 735)
3. BOZIUS, Thomas (†1610)
4. CYPRIANUS, Thascius Caecilius (†258)
5. GELASIUS I., Papa (410 k. – 496)
6. HILARIUS Pictaviensis (315–367)
7. JOHANNES Chrysostomus (347–407)
8. NICOLAUS Lyranus (1270–1349)
9. MARSILIUS Patavinus (1275 k. – 1342 k.)⁹⁹
10. MERCERUS, Johannes (1510 k. – 1570)
11. ONUPHRIUS Panvinius (1529–1568)
12. PETRUS Damianus (1007 k. – 1072/73)
13. PRIERIAS, Sylvester (1456–1527)
14. PROSPER Aquitanus (390 k. – 455 k.)
15. VATABLUS, Franciscus (†1547)
16. VEGA, Christophorus de (1510 k. – 1573 k.)
17. VIO, Thomas Cajetanus de (1468/69 – 1534)

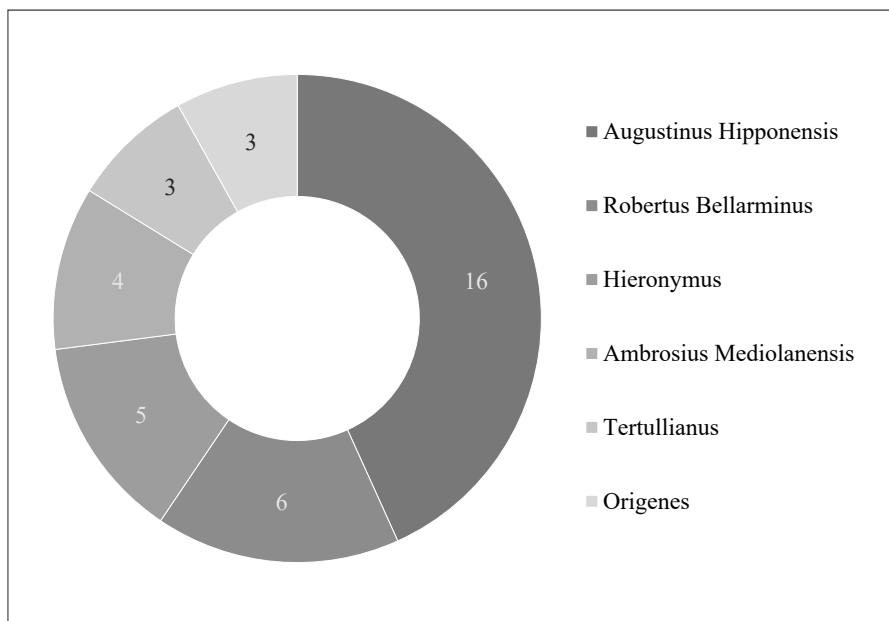

1. ábra. A Váradi által idézett művek száma korszakok szerint

⁹⁹ Váradi hivatkozásában (VÁRADI 1668, i. m. 115 [215]) Marsiliust előnév nélkül említi, így elképzelhető volna, hogy nem a padovai, hanem az ingheni filozófusra, a párizsi és a heidelbergi egyetem tanárára gondolt, aki négy másik idézett szerzőhöz hasonlóan kommentárt írt Petrus Lombardus művéhez.

2. ábra. Az egyes szerzőktől idézett művek száma korszakok szerint

3. ábra. A legtöbb művel idézett szerzők

Erdős, Zoltán

Reading Literacy and Reasoning Techniques

Mátyás Váradi's readings in Transylvania and the Low Countries

Born in Szeklerland and educated in Marosvásárhely (Târgu Mureș) and Kolozsvár (Cluj-Napoca), Mátyás Váradi spent three years from 1665 at universities in the Low Countries, in Leiden, Utrecht and Franeker. During his studies, he prepared and arranged his work *Burning Torch* for the press, in which he argued, in a form reminiscent of school disputations, for the antiquity and truth of the Reformed theology, deriving Catholic teaching from the heresies of the early Christian era.

A total of 306 references can be read on the pages of the work. By analyzing these, we can gain an insight into Váradi's specific way of thinking and working method, on the one hand, and the other hand, we can get an idea of what basic works he relied on, and which of these can be assumed to have been acquired during his studies in the Low Countries.

Based on the references that can be resolved with absolute certainty, a 108-item bibliography can be reconstructed. This, of course, only indirectly refers to Váradi's reading literacy, since it was determined not so much by the actual readership of the author, but by the specific character and reasoning of the work. This explains why authors of the Antiquity were omitted and the classics of Humanism and Protestantism were neglected.

The references to the *Burning Torch* follow the trends of Transylvanian culture. Váradi most often cited works that were available in Transylvania, even if they were not in common use. However, among the references, there are also three dozen works which, according to the surviving book lists, were not found in Transylvania and Hungary, or were extremely rare. During the peregrination in the Low Countries, therefore, Váradi greatly increased his readership in systematic and controversial theology, and to some extent in canon law and church history.

Of course, this overall impression can be further refined and nuanced by involving other types of sources, by analyzing references from contemporary authors.

Keywords: 17th Century, Cultural History, Book History, Reading History, Peregrination, Polemical Literature, Reformed Church.